

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:
Alicia Anthonise

Redactie:
Kris van der Aar
Alicia Anthonise
Xia van Beuningen
Gaby Craninckx
Madelief Feenstra
Vera Feron
Emiel Geurts
Sam Heijnen
Jehan Hillen
Emma Hooghwinkel
Iris Houben
Sanne de Jong
Floris Meens
Fons Meijer
Wouter Raaijmakers
Joost Rosendaal
Joost Snaterse
Jenna The
Ellen Theuws
Isaac Thomas

Eindredactie:
Madelief Feenstra
Vera Feron
Emiel Geurts

Druk:
Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:
Boven: Alliantie tussen de Franschen en Bataafsche Republiken, anoniem, 1795.

Onder: Studenten van Universiteit Amsterdam staken uit protest tegen invoering Wet Veringa in nota Posthumus, 1970. Foto: Joost Evers.

Jaargang 40 (2021), afl.2
ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waaronder minimaal één themanummer en waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leer-school.

Redactiesecretariaat:
Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
telefoon: 024 3615641.
e-mail: etvt@student.ru.nl
<https://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:
dr. F.B.G.B.M. Meens (voorzitter), J.G. Hillen (secretaris), BA, A.M. Anthonise (penningmeester), BA, J.G. Hillen (penningmeester), BA.

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2021: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2021

Inhoud

Redactioneel	112
Wim van Meurs Inleiding	114
Adriejan van Veen, Savannah Mellendijk, Bert-Jan van Slooten en Mirjam Vriend Passief burgerschap? Civil society en politieke onthouding in Nederland, 1780-1860	119
Felix Bosch De opkomst van nabijheidspolitiek in Leiden, Tilburg en Leeuwarden tussen 1851 en 1919	134
Godelieve Peters-Boselie Emoties ten tijde van maatschappelijke crisis	144
Jan Julia Zurné Criminaliteit in oorlogstijd	152
Wim van Meurs Ambtenaren en aktetassen Besturen in bezettingstijd	163
Solange Ploeg De stem van het volk Percepties en verwachtingen van de democratie in naoorlogs Nederland	173
Interview	186
Boeken top vijf	192
Alumnus	195
Uit het archief	198
Recensie	203
Ivoren toren	210
Auteursinformatie	211

Redactioneel

De redactie van *Ex Tempore* hoopt dat de afgelopen zomer u de nodige rust heeft geboden na nog een tumultueus jaar. Wij hebben het reces onder meer gebruikt om de laatste hand te leggen aan dit themanummer over politieke geschiedenis. De redactie is met dit nummer een koers ingeslagen die het in de toekomst wil behouden voor themanummers: samenwerking met een afdeling en/of onderzoeksgroep voorstellen om vervolgens *gezamenlijk* tot een thema te komen. Op deze manier probeert *Ex Tempore* u waardevol inzicht te bieden in lopend onderzoek, eerste resultaten te presenteren en een podium te bieden aan de verschillende historisch-wetenschappelijke projecten die worden ondernomen aan de Radboud Universiteit.

De redactie heeft samen met de leerstoelgroep Politieke Geschiedenis besloten deze editie te wijden aan de recentste ontwikkelingen op de Nijmeegse afdeling. Het resultaat mag er naar onze mening wezen: de auteurs presenteren niet alleen de resultaten, maar geven ook aan hoe zij hiermee bijdragen aan een vakgebied dat volop in beweging is. Innovatieve methodes, invalshoeken en periodes van onderzoek worden telkens toegelicht.

Hoe deze ontwikkelingen zich vertalen naar het onderwijs op de Radboud Universiteit beschrijft Wim van Meurs in de inleiding van het nummer. Daarnaast biedt hij een uitgebreid kader dat de samenhang tussen de artikelen toelicht en benadrukt. Deze artikelen bieden vervolgens inzicht in verschillende benaderingswijzen van ‘politiek’ in uiteenlopende periodes en deelvakgebieden – van het fenomeen ‘passief burgerschap’ en lokale politieke vertegenwoordiging in de negentiende eeuw, naar de lokale ambtenarij en justitie in het bezette Nederland van 1940-1945, tot de ‘mediatisering’ van de politiek en de emotionele omgang met nationale crises in de naoorlogse jaren.

De vaste rubrieken zijn in dit nummer natuurlijk ook aanwezig. Zo interviewde de redactie universitair docent en Johan Huizinga-fellow bij het Rijksmuseum Miel Groten. Wij hebben hem onder meer gevraagd naar zijn promotieonderzoek over ‘Places of Empire’ en zijn ervaring met aansluiten bij een nieuwe vakgroep ten tijde van thuiswerken. In de Boeken top vijf laten wij Henk te Velde aan het woord, die zijn visie deelt over richtinggevende klassiekers die opnieuw relevant zijn in de recente politieke geschiedschrijving. Alumnus Hella Timmermans-Brandt vertelt over haar werk als Rijksarchivaris in de provincie Noord-Brabant en het profijt dat ze heeft gehad van haar opleiding Geschiedenis. In Uit het archief beschrijft en problematiseert Özden Cosgun de collectie Migran-

tenerfgoed die door het Regionaal Archief Nijmegen wordt beheerd en biedt suggesties voor een inclusievere collectie. Research masterstudenten Elisa Hendriks en Kris van der Aar recenseren vervolgens politiek-biografische studies, en met de Ivoren toren brengen wij de lezer op de hoogte van de laatste ontwikkelingen van de opleiding Geschiedenis.

Tot slot nemen wij afscheid van drie oudgedienden. We bedanken Emma, Tim en Corine voor hun jarenlange toewijding. Ook bedanken we de voormalige hoofdredacteur Emiel Geurts en redactiesecretaris Isaac Thomas voor hun inzet. Alicia en Jehan zullen deze taken nu op zich nemen, veel succes!

Wij wensen u veel leesplezier toe!

Inleiding

Wim van Meurs

Voor studenten is iedereen die een werkcollege of een hoorcollege verzorgt 'docent' (of, in het ergste geval, 'leraar'). Toch zijn er docenten in alle soorten en maten: 'promovendi', die bezig zijn om de titel van doctor te verwerven met een proefschrift en die zich tijdens het onderzoek ook bekwamen in het collegegeven. 'Docenten' zijn al gepromoveerd, maar hebben voor de universiteit alleen een onderwijstaak, terwijl een 'universitair docent' voor een derde van zijn werktijd voor onderzoek betaald wordt. 'Postdocs', ten slotte, zijn dan weer gepromoveerde universitair docenten die met een aanvraag een beurs verworven hebben. Hiermee kunnen ze voor een aantal jaar meer onderzoek doen, terwijl nieuwe (tijdelijke) docenten een deel van hun onderwijstaken overnemen.

De verbinding tussen onderwijs en onderzoek is een groot goed aan de universiteit. En hoewel deze functienamen betrekking hebben op onderwijs, is het doen van onderzoek, het publiceren van de resultaten en niet in de laatste plaats het aanvragen van beurzen een wezenlijk onderdeel van elke academische loopbaan. De meeste onderzoeksbeurzen komen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), al is de slingskans van een aanvraag meestal niet meer dan 1:20 of slechter. Soms heeft een leerstoelgroep met een aantal aanvragen achter elkaar pech (door *unfaire* eisen of incompetentere reviewers) en soms slaagt de ene aanvraag na de andere (vanzelfsprekend door de excellente kwaliteit van de projectvoorstellen).

Politieke Geschiedenis bevindt zich op dit moment in zo'n hausse. Adriejan van Veen en Anne Petterson doen onderzoek met een beurs van het Fonds Staatsman Thorbecke, Kristian Mennen heeft een Marie-Curiebeurs uit Brussel verworven en Lennert Savenije onderzoekt de verwikkeling van de Nederlandsche Heidemaatschappij en van de Nederlandse Spoorwegen met het nazi-regime. Bovendien hebben drie onderzoekers – Jan Julia Zurné, Marieke Oprel en Wim van Meurs – een eenmalige beurs verworven van het Mondriaan Fonds ter gelegenheid van 75 jaar bevrijding. Harm Kaal haalde zelfs een groot project met drie promovendi van de Duitse Gerda Henkel Stiftung naar Nijmegen. En met Renée ten Cate en Godelieve Boselie zijn dit jaar twee leraren uit het middelbaar onderwijs aan hun promotieonderzoek begonnen met een NWO-beurs. Het kan niet op: alles bij elkaar een zilvervloot van ruim twee miljoen euro.

Voor alle duidelijkheid: geen van de docenten betaalt daar een nieuwe auto of een luxe vakantie van, alleen het privilege om het nakijken van tentamens of het verzorgen van Zoom-hoorcolleges een tijdje aan anderen over te laten. Nog belangrijker is dat voor de hele leerstoelgroep de totale onderzoekstijd van de stafleden hierdoor tijdelijk verdrievoudigt. Dit is binnen een discipline die lang de reputatie had traditioneel te zijn een unieke gelegenheid voor strategische keuzes en vernieuwend onderzoek: meer sociale en minder politieke geschiedenis, meer regionaal onderzoek en anderen actoren dan alleen politici.

Een nieuw profiel en een nieuwe agenda

Je zou de relatie tussen (georganiseerde) burgers en overheid – of de politiek – als een cyclus kunnen zien. Eerst bepalen de burgers als kiezers wie hen de komende jaren mogen regeren. Vervolgens komt op basis van de verkiezingsuitslag een bestuur tot stand, dat als derde stap beleid en wetgeving produceert en laat uitvoeren. Burgers die zich hier niet aan houden – of van wie de overheid denkt dat zij zich er niet aan houden –, krijgen met justitie of met de belastingdienst te maken, maar voor hen is er wel de geruststelling dat ze bij volgende verkiezingen op een andere partij kunnen stemmen. Daarmee begint de cirkel weer van voren af aan.

Traditionele politieke geschiedenschrijvers richtten zich vooral op de eerste stap van verkiezingen: partijprogramma's, campagnes, uitslagen en kabinetsformaties. Eerlijkheidshalve moeten we hier ook de min of meer georganiseerde burgers noemen die tussen twee verkiezingen door met demonstraties en protestacties 'de politiek' proberen te beïnvloeden. Daarnaast richtten ze zich op de tweede stap, die eruit bestaat dat partijen vanuit hun eigen ideologische profiel proberen hun stempel op het beleid te drukken en zich te laten gelden in de politieke concurrentiestrijd van het Binnenhof. De *spotlights* stonden dan op de hoofdrolspelers en momenten van besluitvorming, maar veel minder op het beleid zelf of op het apparaat aan beleidsambtenaren, experts en uitvoerders. Ook de 'bestraffende' overheid – in de vorm van justitie – heeft opvallend weinig aandacht gekregen van politiek-historici.

Een nieuwere benadering betekent vaak, dat wat voordien gemarginaliseerd werd, in deze agenda juist centraal te stellen, zo ook hier. Een eerste vernieuwing is daarom de streep te zetten door de strikte tegenstelling van enerzijds burgers en maatschappelijke organisaties en anderzijds politici en overheidsinstellingen. De politicus trad als zender op met verkiezingscampagnes, de burger antwoordde slechts met een kruisje in het stembokje. Of de burger organiseerde een demonstratie en de politicus nam slechts een petitie in ontvangst. In beide gevallen was daarmee de interactie voorbij. Promovenda **Solange Ploeg** onderzoekt verbindingen tussen politici en burgers in verkiezingstijd die minder kortstondig zijn. Wederzijdse verwachtingen

met betrekking tot representatie veranderen in de loop van de tijd, zitten vol tegenstrijdigheden, maar vormen wel een rode draad. De snelle verandering van de communicatiekanalen en -vormen in de twintigste eeuw, van gedrukte kranten en televisieshows/-spotjes tot sociale media en influencers, liet die klassieke tegenstelling van representanten en gerepresenteerden steeds meer vervagen. De media werden bovendien van een ‘medium’ meer en meer een autonome factor.

Om los te komen van het dominante beeld van een politiek domein dat bestaat uit algemeen kiesrecht, regering, parlement, ministeries en politieke partijen met een ideologisch profiel of minstens een partijprogramma, helpt het vervreemdingseffect van de geschiedenis vóór 1917/1919. **Felix Bosch** verlaat daarom in zijn promotievoorstel het nationale politieke toneel en onderzoekt dezelfde politieke cyclus op gemeenteniveau en in de tijd van de eerste partijvorming – iets wat overigens opvallend weinig politiek historici doen. Velen van hen hebben in het verleden voetstoots aangenomen dat het ontstaan van moderne politieke partijen op lokaal niveau niet meer was dan een wat vertraagde en imperfecte nabootsing van dezelfde ontwikkeling in Den Haag. Archiefonderzoek moet nu laten zien of niet-sociale belangenbehartiging en bijbehorende manieren van ‘politiek’ handelen niet net zo aanwijsbaar de gemeentepolitiek gevormd hebben en nog vormen.

Adriejan van Veen keek samen met zijn studenten Savannah Mellendijk, Mirjam Vriend en Bert-Jan van Slooten ook naar politiek op gemeenteniveau en ging nog een stap verder terug in de tijd, naar de periode rond 1800. Zij laten zien hoe sociale, culturele en politieke organisatievormen in die tijd op een (voor onze begrippen) hopeloze manier met elkaar vervlochten zijn. Dit inzicht moet ons behoeden voor anachronistisch gebruik van deze begrippen. Bovendien blijkt uit onderzoek dat politisering geen constante is: er zijn ook aanwijsbare periodes van depolitisering en politieke desinteresse, nog steeds in onze, voor deze periode inadequate terminologie. Het is zeker interessant om die aanname van de evidente tegenstelling van het politieke en het sociale ook voor de twintigste eeuw eens flink aan de tand te voelen.

Het klassieke beeld van de grote politiek is vooral rationeel, misschien met uitzondering van vermeende sympathieën of antipathieën tussen individuele politici. Emoties worden door politieke leiders in hun verkiezingsretoriek doelbewust ingezet, en tegenwoordig zijn daar spindoctors voor. Alleen de reacties van het kiezersvolk zijn een lastig te voorspellen mengeling van rationele belangenafweging en emotionele bindingen. Leraar-promovenda **Godelieve Boselie** probeert van dit vaste schema weg te komen door juist emoties centraal te stellen. Het gaat haar niet om de tegenstelling tussen rationaliteit en emotionaliteit, maar om de bewuste en onbewuste inbreng van emoties in communicatie tussen groepen burgers, politici en bestuurders, en ook om de waardering van de emoties van anderen. Ook zij kiest in het belang van een overzichtelijk

onderzoekskader voor het lokale niveau, al speelt net als bij Felix Bosch de spanning tussen het nationale en het lokale een niet onbelangrijke rol. In lokale rampen en crises ontstaan ‘emotionele gemeenschappen’, maar ook nieuwe tegenstellingen die zeker niet identiek zijn aan de scheidslijn tussen politiek en maatschappij of tussen bestuur en burger.

Terwijl deze projecten vooral vraagtekens plaatsen bij de afzondering van de politieke arena van de maatschappij, proberen twee andere projecten de domeinen justitie en ambtenarij hier nog aan toe te voegen. Hierbij richten zij zich op de uitzonderlijke periode van de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting. **Wim van Meurs** neemt het decentrale niveau van provincie, gemeente en zelfs waterschap als microkosmos om de ambtenarij te onderzoeken. Vaak als ‘vierde macht’ betiteld, maar door politiek-historici zelden onderzocht op het niveau van Haagse ministeries en nog veel minder op regionaal of lokaal niveau. Het vooronderzoek onderstreept de enorme kracht van de continuïteit in bestuur en beleid, zelfs in een crisis als de bezetting, die met de bril van de grote politiek alleen maar uit abnormaliteit lijkt te bestaan. Nederlandse ambtenaren en overheidsinstellingen bleven in belangrijke mate functioneren als voorheen en hielden de orde en het functioneren van de maatschappij in stand. En zelfs de Duitse bezetter poogde zich meer en langer te voegen naar de bestaande procedures en structuren dan het huidige beeld van oorlog en bezetting doet vermoeden.

Jan Julia Zurné laat in haar postdoc-project op provinciaal niveau zien dat de letter van de wet slechts één element is in een complex geheel van strafrecht en maatschappelijke normen van goed en fout. Goed en fout verbinden we voor de periode van de Tweede Wereldoorlog vooral met de klassieke vraagstukken van verzet en collaboratie. Dat alledaagse criminaliteit en de bestraffing ervan ook beïnvloed worden door de grote politiek van oorlog en bezetting biedt een nieuw perspectief op de maatschappelijke orde. Die ‘gewone’ criminaliteit nam tijdens de bezetting enorm toe, vooral in de vorm van diefstal. Rechters en burgers moesten deze feiten beoordelen in de context van de oorlogsomstandigheden – wat voor verdachten positief of negatief kon uitpakken.

Onderwijs en arbeidsmarkt

De eerdergenoemde verbinding tussen onderzoek en onderwijs is geen loze belofte. Deze nieuwe onderzoeksagenda van Politieke Geschiedenis en de bijbehorende projecten hebben in de afgelopen jaren stap voor stap gezorgd voor vernieuwingen in ons onderwijsaanbod in de bachelor en de master. Omdat dit een geleidelijk proces is, hebben alleen leden van de Opleidingscommissie en hardnekkige recidivisten hier zicht op. Daarom de belangrijkste vernieuwingen in het kort. In de eerstejaarscursus Nieuwste Tijd kreeg Politieke Geschiedenis van oudsher de hoorcolleges ‘Eerste Wereldoorlog’ en ‘Tweede Wereldoorlog’ toebedeeld.

Dat was een keurslijf waarbinnen alleen een klassieke aanpak van grote-mannen-geschiedenis en veldslagen mogelijk was. Het nieuwe hoorcollege vervangt deze klassiekers en onderzoekt het fenomeen oorlog in de hele twintigste eeuw, van de Balkanoorlogen tot ISIS, van de sociale gevolgen van oorlog tot hybride oorlogvoering.

Ook de keuzevakken van Politieke Geschiedenis en de mede door ons ontwikkelde nieuwe minor 'Beleid, organisatie en communicatie' (met 75 deelnemers vorig jaar veruit de grootste binnen de faculteit) vatten 'politiek' veel breder op dan enkel diplomatie, verkiezingen en staatsinstellingen. Het keuzevak 'Inleiding politieke geschiedenis' bespreekt vernieuwingen binnen de verschillende subdisciplines van de politieke geschiedenis, van ideeëngeschiedenis tot politieke cultuur, van toegepaste geschiedenis tot beleidsgeschiedenis. Dit vak biedt zo een handreiking voor de bachelorscriptie, maar ook een opstap naar de researchmaster of een van de twee eenjarige masters. Bij de minor kun je zelfs zeggen dat politiek niet als *arena* wordt opgevat, maar als een *aspect* van elke vorm van menselijk samenleven. Dit vraagt altijd om organisatie, gedeelde regels en om beleid dat gezamenlijke doelen verwezenlijkt en de kosten verdeelt. Dat geldt voor Den Haag en Brussel, maar ook voor een studentenvereniging of een sportclub.

De unieke Nijmeegse master *Politiek en Parlement* combineert al meer dan tien jaar met succes academische opleiding met arbeidsmarkt-perspectief, zonder een beroepsopleiding voor beleidsmedewerkers te willen zijn. De filosofie van deze multidisciplinaire opleiding is dat één juridisch vak en één politicologisch vak van een jurist geen historicus en van een historicus geen politicoloog maakt. De bewezen meerwaarde van de opleiding is dat de afgestudeerden – die zonder uitzondering in multidisciplinaire teams werk vinden – wél beter in staat zijn om het perspectief van andere opleidingen te begrijpen. Op dezelfde manier zal de master *Geschiedenis en Actualiteit* vanaf komend jaar studenten nadrukkelijker voorbereiden op de beroepenvelden publieksgeschiedenis en toegepaste geschiedenis.

Een paar jaar geleden besloten de docenten (en academische onderzoekers) van Politieke Geschiedenis sceptische studenten te bewijzen dat de wetenschappelijke benadering van historisering en contextualisering van grote meerwaarde is bij het doorgronden van actuele vraagstukken: toegepaste geschiedenis. We richten ons daarbij vooral op het reconstrueren van beleidskeuzes uit het recente verleden, dat toch zo lang geleden is dat de organisatie zelf er geen zicht meer op heeft. Deze aanpak van onze eigen denktank 'Advies en Actualiteit' (www.ru.nl/rich/rich-society/advies-en-actualiteit-onderzoek-opdracht/) heeft inmiddels meerdere opdrachten van de Tweede Kamer en gemeenten opgeleverd (en een 'omzet' van 200.000 euro). Alumni en studenten hebben deze opdrachten uitgevoerd. Als bijvangst kan een opdracht in diverse cursussen als aanschouwelijk onderwijsmateriaal worden gebruikt. Want de onderzoeker blijft toch altijd ook docent...

Passief burgerschap?

Civil Society en politieke onthouding in Nederland, 1780-1860

Adriejan van Veen, Savannah Mellendijk, Bert-Jan van Slooten en Mirjam Vriend

Politiek historici en politicologen richten zich doorgaans op het bestuderen van politiek aan de top – in regeringen, parlementen, bureaucratieën – of in de samenleving – in politieke partijen, belangenorganisaties, of in persoonlijke verhoudingen. De *afwezigheid van politiek* wordt echter veel minder bestudeerd. Dit lijkt voor de hand liggend, want hoe kun je bestuderen wat er niet is? Toch is het heel relevant om te weten waarom in gegeven periodes mensen niet, of minder, aan politiek doen. Waarom dalen verkiezingsopkomsten? Waarom lopen politieke partijen leeg? Waarom komen mensen niet in opstand tegen een regime? Door dit te bestuderen, bestudeer je eigenlijk alsnog politiek. Want ook *onthouding* van politiek kan een politieke keuze zijn. De vraag is waarom mensen die keuze maken.

In de Nederlandse geschiedenis doet zich een interessante periode van ‘politieke luwte’ voor: de eerste zestig jaar van de negentiende eeuw. Burgers in de vroegmoderne tijd waren nog breed betrokken bij het bestuur, door participatie in gilden, schutterijen en buurtorganisaties. Vanaf de late negentiende eeuw waren veel burgers dat weer, in politieke partijen, vakbonden en zuilorganisaties. Nederlandse burgers in de jaren 1800-1860 bleven politiek gezien echter opmerkelijk stil. Er waren amper politiek-oppositionele organisaties, het politieke debat in kranten en pamfletten was meestal bedaard, en verkiezingsopkomsten waren voor en na 1848 laag.¹ Dit laatste tot teleurstelling van Johan Rudolf Thorbecke, die met zijn directe kiesstelsel juist de betrokkenheid van burgers wilde vergroten.²

Historici hebben voor deze langdurige politieke luwte verschillende verklaringen opgeworpen. De eerste luidt ‘revolutiemoedigheid’: na de Patriotse en Bataafse tijd (1780-1801), waarin grote delen van de bevolking juist enthousiast participeerden in politieke genootschappen en verkiezingen, wendde de blik van veel burgers zich omstreeks 1800 ‘naar binnen’. In huiselijke kring werden nu gematigdheid en politieke onthouding gecultiveerd.³ Dit laat echter de snelheid, breedte en langdu-

1 Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004).

2 Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2005) 483.

3 Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1780-1950* (Amsterdam 2004) 123.

righeid van deze omslag onverklaard. Een tweede hypothese wijst op de toename van repressie en de inperking van formeel-politieke inspraakmogelijkheden na 1800. Kiesstelsels werden steeds exclusiever, en Napoleon zette een systeem van spionage en intimidatie op dat Willem I voortzette.⁴ Dat laat echter onverklaard waarom in buurlanden zoals Duitsland, Frankrijk en uiteindelijk België, waar eveneens repressie heerste, wél oppositie ontstond die uiteindelijk leidde tot de revoluties van 1830 en 1848. Een derde hypothese is dat zich na 1800 een ‘institutionele kaalslag’ voordeed in het maatschappelijk middenveld. De opheffing van de beroepsgilden creëerde een ‘atomistische’ samenleving van ongeorganiseerde burgers. In dit ‘vacuüm’ zou ook de drempel voor politieke organisatie hoog zijn.⁵ Het beeld van een atomistische samenleving is echter aantoonbaar onjuist: cultuurhistorici hebben laten zien dat de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland juist een bloeitijd was voor tal van culturele genootschappen.⁶

Dit project toetst daarom een nieuwe hypothese: dat juist het in internationaal perspectief bloeiende maatschappelijk middenveld in Nederland na 1800 politieke activiteit ontmoedigde. De lokale genootschappen die in de revolutionaire tijd zo’n belangrijke rol speelden in de politisering van de samenleving, zoals burgersociëteiten, de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen en culturele gezelschappen, zetten die rol na 1800 in om de samenleving te depolitiseren. Tegelijk boden zij een alternatief circuit voor burgerparticipatie, en voerden zij maatschappelijke taken uit zoals onderwijs en hulp aan armen. Daarmee droegen zij in belangrijke mate bij aan het zo opvallende uitblijven van belangstelling in formeel-politieke instituties in Nederland. Als deze hypothese klopt, dan is dat een nieuw antwoord op een van de grootste ‘raadsels’ van de negentiende eeuw in Nederland: waarom burgers lange tijd politiek gezien zo stil waren. Ook draagt het bij aan het langlopende debat over de invloed van *civil society* op politiek: heeft het maatschappelijk middenveld altijd een stimulerend effect op politieke participatie, of kan het dit ook ontmoedigen?

4 Mart Rutjes, ‘Onderdrukt onbehagen. Het ontstaan van de repressieve staat in Nederland 1780-1815’ in: Peter van Dam, Bram Mellink en Jouke Turpijn (red.), *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 23-41.

5 Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013) 208.

6 Boudien de Vries, ‘Een eeuw vol gezelligheid: verenigingsleven in Nederland, 1800-1900’, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28:63 (2005) 16-29.

'De stille burger werd een Held!' Depolitisering en lokale genootschappen

Hoe onderzoek je depolitisering? Dit project veronderstelt dat het lokale niveau voor de Nederlandse bevolking in de jaren 1780-1860 de belangrijkste politieke horizon bleef. Kiesstelsels, *civil society*, armenzorg en onderwijs waren immers lokaal georganiseerd. Wie politieke cultuur in deze periode wil onderzoeken, moet dus naar dit niveau kijken. Ten tweede veronderstelt het dat genootschappen zoals sociëteiten, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, letterkundige genootschappen en vrijmetselaarsloges lokaal een cruciale functie vervulden als knooppunten voor de verspreiding van ideeën, ontmoetingsplaatsen voor leden van verschillende bevolkingsgroepen, rekruteringsbolwerken voor bestuurders en aanbieders van maatschappelijke diensten. Bestudering van lokale genootschappen biedt dus inzicht in de leefwereld 'naast' de politiek, ook in periodes waarin het georganiseerde politieke leven op een laag pitje stond.

De onderzoeksvraag van het project luidt: Welke invloed hadden lokale genootschappen op de politieke cultuur in Nederland in de periode 1780-1860? Doel van het onderzoeksproject is niet alleen om de gedepoliteerde periode vanaf omstreeks 1800 te bestuderen, maar óók de gepoliteerde twintig jaar daarvoor, om de omslag rond de eeuwwisseling te kunnen begrijpen. De oorspronkelijke opzet was om dit diachroon en synchroon te onderzoeken voor drie middelgrote tot kleine Nederlandse steden: Dordrecht, Breda en Zutphen. Een groot deel van de bevolking leefde immers in zo'n stad. Daarnaast representeerden deze drie steden variëteit in economische structuur, cultureel-geografische ligging en religieuze samenstelling. De Dordtse archieven bleken echter zo'n schat aan informatie te bevatten, dat het project zich tot nu toe tot deze stad heeft moeten beperken.

Het project onderzoekt ten eerste ideeën over vorm en inhoud van politieke activiteit in lokale genootschappen. Historici hebben geconstateerd dat politici en intellectuelen vanaf circa 1800 harmonie, gematigdheid en het overbruggen van tegenstellingen uitdroegen. In plaats van politieke strijd benadrukten zij nu nationale eenheid, huiselijkheid en onthouding.⁷ Maar in hoeverre werd dit discours gereproduceerd in lokale genootschappen? Deze omslag in politieke cultuur kun je onderzoeken aan de hand van genootschappelijke lezingen, statuten en publicaties. 'De stille burger werd een Held!', zong een koor van het Dordtse Nutsdepartement in 1834 over de periode rond de eeuwwisseling.⁸ De

7 Van Sas, *Metamorfose*, 381.

8 Regionaal Archief Dordrecht (RAD), 489 Archiefbibliotheek, inv.nr. 10.813, A. Kist Ez. *Gezangen op het feest van het vijftigjarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*,

leden meenden dat het Nut had bijgedragen aan de sfeer van politieke rust en verzoening vanaf 1800, en waren daar zeer tevreden over.

Ten tweede onderzoekt het project processen van in- en uitsluiting. In herensociëteiten en andere ballotagegenootschappen konden heren met verschillende maatschappelijke posities – politici, ambtenaren, juristen, beoefenaars van vrije beroepen, ondernemers – standsbesef cultiveren: het idee dat zij superieur waren aan ‘lagere’ standen. Voor degenen die ‘erbij’ hoorden kan dit een impuls zijn geweest om zich met formele politiek bezig te houden, voor de uitgeslotenen juist om dit niet te doen. Mogelijk was de kortstondige emancipatie van de ‘lagere’ standen in de Bataafse tijd een prikkel voor ‘hogere’ burgers om zich omstreeks 1800 sterker aaneen te sluiten.⁹ In Dordtse herensociëteiten vormde zich een notabelenstand van oude regenten en *nouveaux hommes* (rijke kooplieden uit iets minder hoge families), terwijl middenstanders en ambachtswerkers uitgesloten werden of hun eigen clubs vormden. Die laatste groep had tegelijk te kampen met de opheffing van de gilden: geen gunstige uitgangspositie om aan politiek te doen.

Ten derde onderzoekt het project de politieke rekruteringsfunctie van genootschappen en hun rol in het aanbieden van maatschappelijke diensten. Genootschappen kunnen in de eerste helft van de negentiende eeuw weleens een informeel alternatief voor de latere kiesverenigingen en politieke partijen zijn geweest. Wie opklom in het lokale verenigingsleven werd bekend en kon in verkiezingen door mede-genootschapsleden geselecteerd worden voor kiescolleges en uiteindelijk de gemeenteraad en de Tweede Kamer. Inderdaad blijkt er in Dordrecht een flinke overlap te hebben bestaan tussen genootschapsleden en leden van het kiescollege en de gemeenteraad. Ook boden sommige Dordtse genootschappen diensten aan die later door de staat opgepakt werden, zoals onderwijs en hulp aan armen.

Zo vormden genootschappen naar het zich laat aanzien een informeel alternatief voor de formele politiek in de eerste helft van de negentiende eeuw. Terwijl ze politieke onthouding propageerden, stimuleerden ze standsbesef met uitsluitende effecten, en dienden ze voor een *happy few* als plaats om op te klimmen tot bestuurlijke posities. Thorbeckes stelsel van 1848 kon hier aanvankelijk geen einde aan maken.

gevierd door het departement Dordrecht, Op den 17 November 1834 (Dordrecht 1834).

⁹ Cf. Jan Hein Furnée. ‘Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad. Vijftien stadsbiografieën in perspectief’. *De Negentiende Eeuw* 32:2 (2009) 96-122, aldaar 113.

Voorlopige resultaten

De uiteindelijke 'producten' van dit onderzoeksproject zullen een drietal artikelen, een monografie, een congresbundel en meerdere op een breder publiek toegesneden publicaties zijn. Voorlopige resultaten zijn gepresenteerd op online-congressen van de internationale Urban History Group en de internationale Association for Political History. In het voorjaar van 2022 zal er, hopelijk fysiek, een congres over depolitisering aan de Radboud Universiteit plaatsvinden. Te zijner tijd zal ook in *Ex Tempore* meer verschijnen over de projectresultaten.

Sommige resultaten kunnen nu echter al prijsgegeven worden. In 2020 schreef een drietal studenten hun Masterscripties binnen het kader van het project. Savannah Mellendijk schreef haar Masterscriptie over Patriotse politieke genootschappen in Dordrecht, en specifiek de rol van vrouwen hierin. Bert-Jan van Slooten schreef zijn Masterscriptie, en daarna als onderzoeksassistent een rapport, over de Dordtse Grond- en wijkvergaderingen in de Bataafse Republiek, een welhaast democratisch instituut dat van 1796 tot 1798 verkiezingen en referenda organiseerde. Beide scripties leverden belangrijke kennis op over de periode van politisering in Dordrecht vóór 1800. Mirjam Vriend schreef haar Masterscriptie over *Diversa sed Una*, een Dordts letterkundig genootschap dat vanaf 1816 juist waarden als politieke harmonie en huiselijkheid uitdroeg. Deze scripties zijn stuk voor stuk van hoog niveau: ze leveren belangrijke inzichten op over de dynamiek tussen genootschappelijkheid en (de)politisering omstreeks 1800. Ook tonen ze dat de participatie van gevorderde studenten in onderzoeksprojecten een grote meerwaarde kan hebben. Studenten die deze kans krijgen zijn extra gemotiveerd, gaan diep de materie in en voegen hun eigen inzichten toe aan het project. Het verdient aanbeveling om dit heel directe samengaan van onderzoek en onderwijs vaker toe te passen!

Vaderlandse moeders en Vrijheidszonen. Patriotten in Dordrecht, 1780-1787

Savannah Mellendijk

*Vaderlandse burgeressen! Lief en achtningwaard geslagt! Dat 's mans zorgen, dat 's mans rampen door uw tederheên verzagt. [...] Gij, die, in uw kring, durft toonen, afkeer van de dwinglandij, Gij, die 't heldenhart bemoedigt, en ons toeroept: dood of vrij!*¹⁰

10 RAD, 150 Collectie van handschriften, cat. nr.1455, Gerrit Paape. Gedicht, opgedragen 'Aan de burgeressen van Dordrecht bij het feest t.g. der vereeniging van de Fransche en Bataafsche Republieken', gevierd op 17 juni 1795 (Dordrecht 1795) 3.

In dit gedicht, getiteld *Aan de burgeressen van Dordrecht* en voorgedragen tijdens een feest ter gelegenheid van de oprichting van de Bataafse Republiek in 1795, blik de dichter terug op de Patriottentijd. Het gedicht was een ode aan het bekoorlijke geslacht dat zijn mannen had gesterkt in de strijd voor vrijheid en gelijkheid. Dit roept vragen op over de politieke betrokkenheid van vrouwen in de Patriottenbeweging. Diverse historici zijn reeds op zoek gegaan naar de revolutionaire vrouw in de Bataafse tijd en hebben haar gevonden als donatrice van genootschappen of als schrijfster van kranten en pamfletten. Een studie naar vrouwen in de Patriottentijd ontbreekt echter tot nu toe nagenoeg.¹¹

Centraal in dit onderzoek staat de sociaal-culturele dimensie, in het bijzonder de genderdimensie, van de Patriottenbeweging in Dordrecht. Het bouwt voort op recente innovaties in de Nederlandse historiografie door de politieke cultuur van de Patriotten op lokaal niveau te bestuderen.¹² Opvallend is dat de Dordtse casus, ondanks de grote hoeveelheid plaatselijke studies over deze achttiende-eeuwse revolutiebeweging, onderbelicht is gebleven.¹³ Dordrecht kan om verschillende redenen als een interessante casus worden beschouwd. De stad was een Patriottenbolwerk met het eerste vrijkorps van Nederland, onder de leus 'de Vrijheid'.¹⁴ Daarnaast beschikt het Dordtse archief over een rijk bronnencorpus waaruit de actieve participatie van vrouwen in de Patriottenbeweging blijkt. Door de organisatiepatronen van de Patriotten bloot te leggen

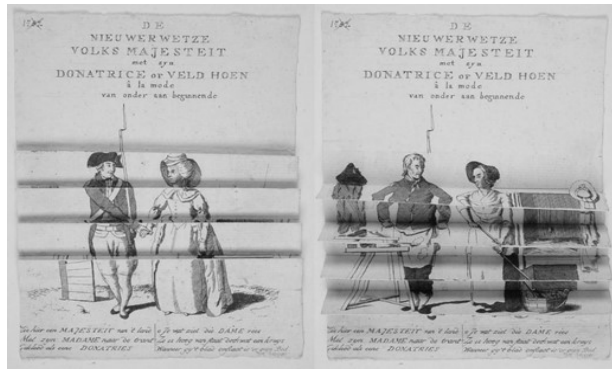

11 Joost Rosendaal, 'Een nieuwe vrouwendag. Vrouwen in de Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw', *Dinamiek* 7:1 (1990) 10-21; Mirjam Everard, 'Vrouwen voor 't vaderland. Burgeres Van der Meer en de Bataafse Republiek', *Holland* 31 (1999) 272-281, aldaar 273-274; Claudette Baar-De Weerd, *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in de ons omringende landen (1750-ca. 1810)* (Hilversum 2009); Eveline Koolhaas-Grosfeld, 'Voor man en maatschappij. Over vrouwen in de Bataafs-Franse tijd' in: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 185-213.

12 W.P. te Brake, *Regents and Rebels. The Revolutionary World of an Eighteenth-Century Dutch City* (Oxford 1989); M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak 1770-1820* (Nijmegen 1999); Joost Rosendaal, *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012).

13 Met uitzondering van: T.J. de Bruijn, 'Dordrecht in de patriottentijd. De ambtsverdeling en politieke ontwikkelingen in een stad in de jaren 1780-1788' (Doctoraalscriptie, Universiteit Leiden 1984); Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverijpolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Amsterdam 2000); P. Schotel, 'De Dordrechtse schuttersgilden in de Patriottentijd, 1782-1787', *Kwartaal en Tekens* 10:2-3 (1984), 19-36.

14 Gerrit Paape, *Geschiedenis der gewapende burgercorpsen in Nederland* (Delft 1787) 7-10 en 14-20.

Afbeelding 1. Collectie Rijksmuseum, *De Nieuwerwetze Volks Majesteit en zijn Donatrice*, inv.nr. 2985, onbekend.

en de hoofdpersonen – zowel mannen als vrouwen – in kaart te brengen, biedt dit onderzoek een inzicht in het sociaal-culturele profiel van een stedelijke Patriottenbeweging.¹⁵

In Dordrecht kunnen we onderscheid maken tussen twee Patriotse organisatiekaders. In eerste instantie vormde het in 1783 opgerichte vrijkorps ‘De Vrijheid’ het belangrijkste mobilisatiekader in de stad. De oprichting van het burgerkorps sloot nauw aan bij het politieke burgerschapsideaal van de Patriotten.¹⁶ Overal in de Republiek ontstonden paramilitaire burgerorganisaties waarvan de leden hun bestuurders op democratische wijze kozen.¹⁷ Al snel groeiden deze uit tot lokale kaders voor politieke mobilisatie. De hulp- en inzamelacties van het Dordtse vrijkorps, zoals voor veroordeelde Patriotse uitgevers, waren in feite door en door politieke acties.¹⁸ Door het accepteren van honoraire leden en donatrices groeide het kleine elitekorps uit tot een heuse burgerbeweging met meer dan honderd leden.¹⁹ Bovendien werden ook oudere Dordtse schutterijen zoals de Kloveniers en de Heelhaaks nu Patriots.²⁰ De bewapening van de ‘gewone’ burger was een mikpunt van spot in orangistische tegenpropaganda. Zo toont onderstaande spotprent een eenvoudige werkman

15 Savannah Mellendijk, *Vaderlandse moeders en vrijheidszonen. Patriotten in Dordrecht (1780-1787)* (Masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen 2020).

16 Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland (1795-1801)* (Amsterdam 2012) 141.

17 S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) 185.

18 Paape, *Geschiedenis der gewapende burgercorpsen*, 68.

19 RAD 325, Patriottisch exercitiegenuootschap de Vrijheid, inv.nr. 8, Reglement betreffende het aannemen van buitengewone leden, 6 juli 1784.

20 *Mengelwerk van het Dordrechts Gedenboek*, deel 1 (1785) 281.

en zijn vrouw die door het omvouwen van het papier veranderen in een welgesteld lid van het vrijkorps en een donatrice.

Vanaf 1784 kwam het Patriotse initiatief in Dordrecht in toenemende mate bij de in ambachts- en koopliedengilden georganiseerde burgerij te liggen. Uit de brede participatie van de Dordtse gilden blijkt het burgerlijke karakter van de lokale Patriottenbeweging. De samenwerking tussen de twee organisatiekaders in een Gecombineerde Vergadering bleek een succesformule.²¹ De schutterijen en circa twintig gilden wisten steeds radicalere hervormingen af te dwingen, zoals directe invloed op de verkiezing van stedelijke ambtsdragers. Hierbij verpakten zij hun politieke verlangens in een discours van 'oude' rechten.²²

Door de gewapende burger op een voetstuk te plaatsen was het Patriottisme nauw verbonden met een masculiene en militaristische cultuur. Dit betekende echter niet dat vrouwen niet op een eigen wijze konden bijdragen aan de Patriotse idealen. In mei 1785 schonken Dordtse donatrices in een publiek ritueel als blijk van hun steun aan het vrijkorps een aantal kostbare geschenken, zoals trommels en een vaandel. De Patriotse vrouwen traden hiermee naar voren als ware vaderlandslievenden die, indien de nood dit vereiste, 'sponde en haard' zouden verlaten om het vaderland te beschermen tegen de stadhouderlijke heerszucht.²³ Dit lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met het streven van de Patriotten naar een scheiding van de publieke en private sfeer.²⁴ Het schenken van de vanden had echter een achterliggende boodschap. Het Dordtse burgervrijkorps trad op als een verdediger van huis en haard, vrouw en kinderen, deugd en eerzaamheid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het pamflet *Aanspraak der Dordrechtse maagd*, waarin vrouwen gevraagd werden bij te dragen aan het korps, in ruil waarvoor mannen hun kuisheid zouden beschermen.²⁵ Vrouwen hadden in dit vertoog een actieve rol, die ze in het ritueel uitoefenden.

Analyse van de familiebanden van de Dordtse donatrices geeft ons inzicht in het belang van het familienetwerk voor de politieke activiteit van vrouwen in de achttiende eeuw. Het merendeel van de vrouwen, zoals Clara Margaretha van den Pot en Johanna Onderwater, was

21 RAD 17, Archief schutterijen, invnr. 9, Bijlagen bij de notulen van de vergaderingen van de gecommiteerden van de drie schutterijen, 1785.

22 *Dordrechts Gedenboek* (Dordrecht 1785) 43-50.

23 Paape, *Geschiedenis der gewapende burgercorpsen*, 60.

24 Josine Blok, 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de 19e eeuw', in: R. Aerts en H. te Velde (eds.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 123-156, alhier 123-125.

25 RAD 489, Archiefbibliotheek, inv.nr. 21582 *Aanspraak der Dordrechtse maagd* (Dordrecht 1785) 10.

Afbeelding 2: Spotprent van een gewapende donatrice (omstreeks 1784). Bron: Stadsarchief Dordrecht.

afkomstig uit een maatschappelijk hoog milieu en verwant aan prominente leden van het vrijkorps. Ze behoorden tot families die al generaties lang de macht uitoefenden en die macht onderling verdeelden, of tot de hogere middenklasse die naar meer regeringsinvloed streefde.²⁶

Actieve politiek was in de achttiende eeuw goeddeels een mannen-aangelegenheid. Dit betekende echter niet dat vrouwen daarin geen rol hadden, of geen bewuste opvattingen hadden over politieke zaken. Het donateurschap bood vrouwen de kans om publiekelijk uiting te geven aan hun vaderlandse gevoelens. Overal in de Republiek vervaardigden Patriotse vrouwen vaandels en uniformen en overhandigden deze persoonlijk aan de regimenten.²⁷ Al traden de donatrices niet direct op de voorgrond van het revolutionaire toneel, hun acties kunnen niettemin als politiek gemotiveerde daden gedefinieerd worden.

26 De enige bewaard gebleven ledenlijst van de Dordtse donatrices betreft een namenlijst van de achttien vrouwen die in mei 1785 de schenkingen aan het vrijkorps overhandigden. Paape, *Geschiedenis der gewapende burgercorpsen*, 19. Door middel van doop-, trouw- en begraafboeken is gepoogd de donatrices te identificeren en hun leven te reconstrueren. De Dordtse Herenboekjes boden een inzicht in de bestuurlijke en economische activiteiten van hun mannelijke aanverwanten.

27 Baar-De Weerd, *Uw sekse en de onze*, 74.

Bataafs Dordrecht. De Grondvergadering en de opkomst en afbouw van politieke burgerparticipatie, 1795-1798

Bert-Jan van Slooten

Onderzoek naar de Bataafse Republiek heeft zich grotendeels gericht op het landelijke niveau en op grote Hollandse steden en Utrecht. De aandacht ging wat minder vaak uit naar de middelgrote of kleine stad.²⁸ En dat terwijl er in steden zoals Dordrecht een schat aan bronnen uit de Bataafs-Franse tijd bewaard is gebleven. Ook Bataafse grond- en wijkvergaderingen – welhaast democratische stedelijke instellingen waarin burgers discussieerden en stemden – zijn nog niet vaak onderzocht. Dit onderzoek maakt een begin met het opvullen van deze lacunes door de Dordtse Grondvergadering, waar rijke bronnen van zijn overgebleven, van opkomst tot ondergang in de jaren 1795-1798 te onderzoeken.

Renger de Bruin was tot nu toe de enige historicus die eerder aandacht besteedde aan de Dordtse Grond- en wijkvergaderingen. Hij schreef zijn dissertatie over het politieke bestuur in Utrecht tijdens de Bataafs-Franse periode, inclusief de Utrechtse wijkvergaderingen, en besteedde kort aandacht aan een vergelijking met Dordrecht.²⁹ Dit betrof echter voornamelijk een beknopte kwantitatieve vergelijking van opkomstcijfers bij stemmingen. Het huidige onderzoek stelde daarom de vraag: 'Hoe functioneerde de Dordtse Grondvergadering als republikeins-democratisch instituut in de jaren 1795-1798?'³⁰

De twee notulenboeken van de Dordtse Grondvergadering bevatten een schat aan informatie: bijna 1000 pagina's aan notulen, exclusief bijlagen als correspondentie, geven niet alleen een zeer gedetailleerd beeld van de formele taakuitoefening van de Grondvergadering, maar ook van haar informele werkzaamheden, haar visie op haar eigen toekomst, en welke rol zij speelde in het politieke krachtenveld van Bataafs Dordrecht.³¹ Deze tot nu toe niet onderzochte notulen vormden de basis

28 Joris Oddens, 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875-heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:4 (2017) 565-591; Wyger Velema, 'Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795-1798' in: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 27-64, aldaar 31.

29 R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volksovereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813* (Zutphen 1986).

30 Bert-Jan van Slooten, *Bataafs Dordrecht. De Grondvergadering en de opkomst en afbouw van politieke burgerparticipatie, 1795-1798* (Masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2020); idem, 'Verslag Dordtse Grondvergadering 1797-1798' (Ongepubliceerd onderzoeksrapport 2020).

31 RAD, 4 Stadsarchieven: de tijd van de Bataafse Republiek, 1795-1813, inv.nr.

voor een kwalitatieve analyse van de institutionele ontwikkeling van de Dordtse Grondvergadering. De stemresultaten uit de notulen maakten daarnaast een gedetailleerde kwantitatieve analyse van de opkomsten bij stemmingen en vergaderingen in de periode 1796-1798 mogelijk.

Volgens de taakomschrijving uit haar stichtingsdocument moest de Grondvergadering het jonge republikeins-democratische stelsel in Dordrecht ordelijk laten verlopen.³² Zij was de overkoepelende vergadering van de in 1796 opgerichte twaalf wijkvergaderingen. Iedere wijkvergadering mocht voorstellen doen in het belang van de stad en het land, en daarover stemmen. Vanuit de gekozen wijkbesturen kwamen afgevaardigden in de Grondvergadering bij elkaar om de voorstellen, stemmen en verkiezingen vanuit de wijken te overzien. Commissies dienden wijkvoorstellen van een advies te voorzien, zodat de wijkvergaderingen hier als geheel over konden stemmen. De Grondvergadering diende na het tellen van de stemmen de 'wil der Stemgerechtigde Burgerij' uit te voeren.

De Grondvergadering oefende echter ook informele taken uit. Haar leden vormden een politiek actieve (en bij vlagen activistische) groep die zichzelf als 'poortwachter' tussen de Dordtse burgerij en de wereld opstelde. Deze poortwachter faciliteerde niet alleen politieke correspondentie tussen de burgerij, het stadsbestuur en de rest van het land. Door zijn positie kon hij ook overzien welke zaken er onder de Dordtse burgerij leefden en welke nationale zaken volgens hem aandacht verdienden. Zo werden zowel voorstellen over een wekelijkse veemarkt, als over het stedelijke stapelrecht, als over landelijke politieke verwickelingen bediscussieerd en aangenomen. Ook trachtte de Grondvergadering meer radicale voorstellen en stemmingen in de wijkvergaderingen te weren door de indieners ervan te ontmoedigen of, indien nodig, de stemgerechtigden te adviseren tegen een voorstel te stemmen. Zo oefende de Grondvergadering als poortwachter niet alleen invloed uit op de procedurele vormgeving van de politieke discussie, maar deels ook op de inhoud ervan.

1a, Notulen van de grondvergaderingen 7 januari-18 oktober 1796; RAD 4, inv.nr. 1b, Notulen van de grondvergaderingen 31 december 1796-28 juni 1798. De Grondvergadering stelde in 1797 nieuwe huishoudelijke wetten op die nooit van kracht zijn geworden. Hierin staat duidelijk omschreven wat volgens haar de ideale politieke verhoudingen in Bataafs Dordrecht zouden zijn geweest. Zie: RAD, 489 Archiefbibliotheek, inv. nr. 29661, 'Huishoudelijke wetten voor de wijkvergaderingen der stad Dordrecht en de Merwede, 1797' (1797).

32 RAD 489, inv.nr. 11243, 'Plan tot oprigting van wijkvergaderingen binnen Dordrecht en de Merwede, gearresteerd door de Provisioneele Raad, op 7 oktober 1795' (Dordrecht 1795).

Dit werd de Grondvergadering niet altijd in dank afgenomen. Zij was immers een republikeins instituut in een revolutionaire wereld. In 1796 overleefde zij ternauwernood een politieke rel over de vraag of haar vergaderingen publiek toegankelijk moesten zijn. Na deze storm te hebben overleefd was de Grondvergadering in 1797 op het hoogtepunt van haar invloed. Het instituut rivaliseerde met het stadsbestuur als tweede wetgevende macht in de stad. Het stadsbestuur heette immers 'voorlopig' te zijn zolang de Grond- en wijkvergaderingen geen regeringsreglement hadden geschreven. Hoewel de participatie in de wijkvergaderingen in 1796 sterk afnam van 1200 naar ongeveer 600 stemmers, stabiliseerde deze in 1797, en volgden de wijken de adviezen van de Grondvergadering. Halverwege 1797 presenteerde de vergadering het nieuwe regeringsreglement waarmee de politieke toekomst van Dordrecht gewaarborgd leek. Het stadsbestuur herkreeg door de hierop volgende verkiezingen echter haar legitimiteit, en betwistte eind 1797 die van de Grondvergadering. Na de unitarische staatsgreep in Den Haag in januari 1798 trachtte zij nog het stadsbestuur van onderop te zuiveren, maar faalde daarin. Kort daarna werd de Grondvergadering vanuit Den Haag opgeheven. Haar momentum ging als een nachtkaaers uit.

Uit de Dordtse notulenboeken rijst een beeld op van een dynamisch instituut dat bijna twee jaar lang een gezaghebbende rol had in de stad, dat van tijd tot tijd rivaliseerde met het stadsbestuur en uiteindelijk daarvoor werd overschaduwd. Uit het onderzoek blijkt dat de aanvankelijk hoge participatiegraad snel afnam, waarna een langzame neergang van de republikeins-democratische legitimiteit van de Grond- en wijkvergaderingen in gang gezet werd. Uiteindelijk bleef een radicale kern van unitarische activisten over, die het voortbestaan van de Grond- en wijkvergaderingen wilde waarborgen, maar daar uiteindelijk in faalde. Dit onderzoek toont dus aan waarom het handelen van de Grondvergadering – ironisch genoeg – ten dele aan de wieg stond van haar eigen ondergang: in naam van het door haar aangehangen unitarisme werd het instituut in 1798 door de nationale regering opgeheven.

Diversa sed Una 1816-1830. Politiek en maatschappelijk bedaad of emancipatoir?

Mirjam Vriend

'Eén, maar verscheiden': zo luidt het motto van het in 1816 opgerichte Dordtse letterkundige en wetenschappelijke genootschap Diversa sed Una. Dit genootschap kende in de negentiende eeuw een twintigtal mannelijke 'werkende' leden, die lezingen gaven, en enige honderden mannelijke 'honoraire' leden die – soms met hun vrouwen en familie – als publiek fungeerden. Ook tegenwoordig bestaat het genootschap nog, hoewel er geen publiekslezingen meer worden gegeven.³³ Eenheid én verscheidenheid zijn op het oog tegenstrijdige begrippen, die voortkomen uit de complexe context waarin het genootschap tot stand kwam.

Aan het eind van de achttiende eeuw bestond er een veelheid aan politieke genootschappen in Nederland, maar in de vroege negentiende eeuw kwam daar een einde aan. In de historiografie is deze afname verschillend verklaard: vanuit revolutiemoeheid, in de Franse tijd gegroeide nationale en monarchale gezindheid en het repressieve beleid van Lodewijk Napoleon tot koning Willem I.³⁴ Er ontstond na 1800 een gedepoliteerde cultuur waarin vaderlandsliefde, gematigdheid en huiselijkheid centraal stonden.³⁵ In de historiografie bestaat er tegelijkertijd discussie over de vraag of negentiende-eeuwse genootschappen hun leden aanzetten tot politieke activiteit en sociale emancipatie (de *school of democracy*-these) of dat zij juist autoritaire en hiërarchische idealen verspreidden die traditionele verhoudingen construeerden.³⁶ Voor vroeg-negentiende-eeuwse literaire genootschappen is deze vraag ook relevant. Enerzijds propageerden deze verenigingen vaderlandsliefde, monarchisme en huiselijkheid. Anderzijds stimuleerden zij de kennis,

33 Teun Okkerse en Bob Wessels (red.), *Divers Dordrecht. Verhalen over de stad. Uitgave naar aanleiding van het tweehonderdjarig bestaan van het Literaire Genootschap 'Diversa sed Una'* (Dordrecht 2016).

34 Remieg Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848' in: Remieg Aerts e.a. *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2012) 15-194, aldaar 39-69; Mart Rutjes, 'Onderdrukt onbehagen. Het ontstaan van de repressieve staat in Nederland' in: Peter van Dam, Bram Mellink en Jouke Turpijn (red.), *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 23-41, aldaar 24-25; Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 57, 73-96.

35 Arnold Lubbers. *Een republiek in het klein. Noord-Nederlandse leesgezelschappen en hun leatuurkeuze in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830* (Amsterdam 2014) 30-35.

36 Jan Hein Furnée, 'Fostering Democracy? Associations and Local Politics in Nineteenth-Century The Hague', *Social Science History* 41:1 (2017) 43-58.

vorming en welsprekendheid van de leden. Sommige genootschappen hadden echter een sterk uitsluitend karakter door een strenge ballotage en hoge lidmaatschapsgelden.³⁷

Deze debatten omtrent de politieke cultuur van de Restauratie en negentiende-eeuwse genootschappen leidden ertoe de vraag te stellen welke rol Diversa sed Una speelde in het vormen en uitdragen van politieke en culturele waarden tussen 1816 en 1831. Dit is onderzocht door te kijken naar de motieven die in de reglementen werden genoemd voor het oprichten van Diversa en de ontwikkeling die het genootschap in de beginjaren doormaakte. Daarnaast is het ledenbestand aan een sociaal-demografische analyse onderworpen en is onderzocht welke thema's werden aangesneden in redevoeringen en gedichten op de besloten en openbare vergaderingen.³⁸

Diversa had als idealen om haar leden te onderwijzen in de kunsten en wetenschappen en om vaderlandsliefde bij te brengen. Het genootschap moest Dordtenaren van diverse wetenschappelijke disciplines met elkaar verbinden en lezingen mochten geen aanleiding geven tot politieke en religieuze geschillen.³⁹ In de praktijk bleek het voor Diversa echter moeilijk om zich te houden aan deze strikte eisen. Het genootschap ageerde regelmatig tegen de politieke excessen van de Franse tijd, en ook klonk vanaf 1830 woede over de Belgische onafhankelijkheidsoorlog door in voordrachten. Het genootschap was dus niet strikt apolitek, maar de politieke waarden die het uitdroeg gingen wel uit van nationale eenheid en Oranjeliefde, niet van politiek meningsverschil. Ook blijkt uit de onderwerpen van de verhandelingen dat Diversa regelmatig de huiselijkheidscultus propageerde waarin met name moederliefde erg belangrijk was.

37 Remieg Aerts, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 33-40; Jan Lenders, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw' in: *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-35, aldaar 17-19; B. de Vries, 'Een eeuw vol gezelligheid: verenigingsleven in Nederland 1800-1900', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28:1 (2005) 16-29, aldaar 16-20; Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam 2012) 9-25, 695-705; Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860* (Leiden 2011) 86-87.

38 Mirjam Vriend, *Literatuur ter herstel en glorie van de natie. Een analyse van de ontwikkeling van het genootschap, het ledenbestand en thema's als huiselijkheid, vaderlandsliefde en lokale trots in de beginjaren van Diversa sed Una (1816-1831)* (Masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2020).

39 RAD, 99 Letterkundig Genootschap Diversa sed Una, inv.nr. 4 Wetten 1825.

Toenmalige idealen over goed burgerschap, die draaiden om verlichting en beschaving, werden eveneens vaak besproken in redevoeringen en gedichten. Diversa droeg bij aan de kennis, vorming en welsprekendheid van haar leden door hen te laten oefenen in het geven van redevoeringen. Zo droeg het genootschap sociaal emanciperende waarden uit. Deze voordrachten bereikten echter maar een beperkt publiek. Uit de sociaal-demografische analyse van het genootschap blijkt namelijk dat hoge lidmaatschapsgelden en strenge ballotage verhinderden dat mannen uit lagere sociale klassen lid werden van het genootschap. Het gezelschap bestond voornamelijk uit kooplieden, advocaten, juristen, ondernemers, onderwijzers en predikanten. Sommigen van hen zaten in het stadsbestuur. Vrouwen waren sowieso uitgesloten van lidmaatschap.

Diversa sed Una kan dus beschouwd worden als een genootschap dat zoveel mogelijk aanstuurde op politieke en maatschappelijke bedaardheid. Zij had immers sterke idealen over vaderlandsliefde, monarchisme en huiselijkheid waarmee zij politieke en maatschappelijke bedaardheid, of – in de eigen woorden van Diversa – ‘eenheid’, bevorderde. Toch is dat niet het hele verhaal. Door lezingen te geven over wetenschappelijke en literaire onderwerpen droeg zij bij aan de kennis van haar leden. Bovendien ontwikkelden haar leden belangrijke vaardigheden, zoals het geven van redevoeringen. Deze zaken kunnen sociaal emancipatoir genoemd worden. Deze kennis en vaardigheden bereikten echter maar een select gezelschap van mannen uit de hogere klassen. Politieke en maatschappelijke bedaardheid en de stimulering van kennis en beschaving van een bovenlaag bestonden bij Diversa naast elkaar. Op deze wijze droeg het genootschap tussen 1816 en 1830 bij aan de constructie en reproductie van de Restauratiecultuur in Nederland.

De opkomst van nabijheidspolitiek in Leiden, Tilburg en Leeuwarden tussen 1851 en 1919

Felix Bosch

In de zoektocht naar de wortels van het hedendaagse populisme in Nederland wijzen sommige historici op de opkomst van een nieuw soort partijen dat in de jaren negentig het lokale politieke toneel bestormde: 'Leefbaren'.¹ Centraal in hun politieke boodschap stond een claim van nabijheid; de belofte om 'dicht bij' hun achterban te staan. Waar politiek historici traditioneel gezien lokale ontwikkelingen duiden aan de hand van landelijke trends, werken deze historici juist andersom: een algemeen, nationaal politiek fenomeen wordt verklaard vanuit een lokaal perspectief. Dit artikel bestudeert op vergelijkbare wijze lokale ontwikkelingen om grootschalige politiek-culturele trends te verklaren, maar zoekt hun oorsprong in een verder verleden.

De moderne nabijheidspolitiek in Nederland kan worden teruggevoerd op de politisering van de gemeentepolitiek tussen de invoering van de Gemeentewet in 1851 en de eerste landelijke verkiezingen onder een kiessysteem van evenredige vertegenwoordiging in 1919. In deze periode werden bestaande lokale politieke culturen door vier ontwikkelingen op de proef gesteld. Allereerst groeiden de gemeentelijke bevoegdheden in deze jaren substantieel. Ten tweede werd er gesleuteld aan de verkiezingen: er vonden stapsgewijze uitbreidingen van het stemrecht plaats, net als een vaak buiten beschouwing gelaten kiesstelselwijziging, waardoor voor grotere gemeenten tussen 1897 en 1919 een gemengd districtenstelsel gold. Ten derde doken er nieuwe politieke actoren op in gemeenten – zowel lokale kiesverenigingen en belangengroepen als lokale afdelingen van nationale partijen –, en ten slotte verbeterde de informatievoorziening over lokale bestuurlijke en politieke kwesties door de opkomst van lokale en regionale kranten aanzienlijk. Het lijkt erop dat deze invloeden een opmerkelijke toename in politieke strijd teweegbrachten, waarbij politieke entrepreneurs en baanbrekende politieke organisaties veel nauwere contacten met de plaatselijke bevolking nastreefden.

Dit artikel vormt een eerste stap om het ontstaan van typisch lokale ideeën en praktijken van politieke vertegenwoordiging tussen 1851 en 1919 op gemeentelijk niveau in kaart te brengen. Hierbij wordt voortgebouwd op zowel resultaten van vergeten politiek-historisch onderzoek als recente inzichten over lokale politieke cultuurvorming. Hiervoor is

1 Anthonie Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Meppel 2012) 71-90.

een pilotonderzoek uitgevoerd naar de opkomst van nabijheidspolitiek in drie middelgrote steden: Leiden, Tilburg en Leeuwarden. Deze selectie garandeert een zekere geografische, sociale, economische en (politiek) culturele diversiteit. De keuze voor deze specifieke steden is verder bepaald door de beschikbaarheid van relevante secundaire literatuur en primair bronnenmateriaal, voornamelijk gemeenteraadsnotulen en lokale kranten. De belangrijkste resultaten van dit onderzoek worden aan het eind van dit artikel gepresenteerd.

Wanneer en hoe werd gemeentepolitiek politiek?

De gemeentepolitiek was lang – en is in veel opzichten nog steeds – een blinde vlek in de Nederlandse politieke geschiedschrijving. Historici lijken het eens over hoe de gemeentepolitiek zich ontwikkelde na 1919, het jaar van de eerste verkiezingen onder algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging: de lokale politieke sfeer werd binnen de nationale politiek-culturele sfeer getrokken. Dit gebeurde vooral doordat nationale partijorganisaties overal in het land lokale afdelingen oprichtten.² Maar opmerkelijk genoeg blijven we wat betreft de ontwikkeling van de lokale politieke cultuur vóór 1919 achter met een aantal tamelijk abstracte en ongefundeerde beweringen.

Historici beschrijven de Nederlandse lokale politiek doorgaans als ongepolitiseerd tot ver na 1851. Hiermee reproduceren zij een negentiende-eeuws prescriptief onderscheid tussen lokaal ‘administratief kiesrecht’ en nationaal ‘politiek kiesrecht’.³ Volgens dit onderscheid werden lokale politieke kandidaten geacht zich te onthouden van alle ‘politiek’ op basis van conflicterende en expliciet gearticuleerde wereldbeelden of groepsbelangen. Van verkiezingsstrijd kon geen sprake zijn; politieke vertegenwoordigers moesten hun bestuurlijke kwaliteiten laten gelden (waarvoor een goede sociale achtergrond of juridische opleiding de beste getuigschriften zouden zijn), terwijl van kiezers werd verwacht dat zij zich enkel daardoor lieten leiden. Ook in de raadszaal mocht uiteindelijk

2 Joop van den Berg en Geerten Boogaard, ‘De gemeenteraad in Nederland. Schets van de staatsrechtelijke en politieke geschiedenis’ in: Hans Vollaard e.a. eds., *De Gemeenteraad: Ontstaan en ontwikkeling van de lokale democratie* (Amsterdam 2018) 41-78, aldaar 59; Marcel Boogers, Ron de Jong en Gerrit Voerman, ‘Politieke partijen. van zakelijk notabelenbestuur naar politieke profilering’, in: Vollaard, *De Gemeenteraad*, 151-171, aldaar 158-159; Wim Voermans en Geerten Waling, *Gemeenten in de genen. Tradities en toekomst van de lokale democratie in Nederland* (Amsterdam 2018) 111-113; Ron de Jong, *Electoraal cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005) 10.

3 Maartje Janse, *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 245; Van den Berg en Boogaard, ‘De gemeenteraad in Nederland’, 54; Boogers, De Jong en Voerman, ‘Politieke partijen’, 156-157.

geen polemieek worden gevoerd, enkel koelbloedig overleg.⁴ Dit zou pas zijn veranderd toen de landelijke politieke cultuur in de laatste decennia van de negentiende eeuw doorsijpelde: 'De politisering op nationaal niveau', zo schreven enkele politicologen en historici nog in 2018, 'zou krachtiger doorklinken in de gemeentepolitiek en zo de fundamenten van het traditionele notabelenbestuur aantasten.'⁵

In het weinige systematische empirische onderzoek naar lokale laatnegentiende-eeuwse politieke cultuurvorming overheerst echter een moderniseringsnarratief, dat lokale ontwikkelingen vanuit een nationaal perspectief uitlegt en een beperkt perspectief op politisering hanteert. Dit komt het best tot uiting in een belangrijke reeks studies uit de jaren tachtig en negentig, waarbij politiek-historici naar de lokale oorsprong van de nationale Nederlandse 'verzuilde' samenleving zochten.⁶ Deze specifieke focus heeft eraan bijgedragen dat het idee van lokale politisering nog altijd gelijkgesteld wordt aan de manifestatie van landelijke politiek-ideologische identiteiten op gemeentelijk niveau. Bepaalde lokale politiseringsprocessen worden steevast over het hoofd worden gezien; in veel (vooral stedelijke) gemeenten vond in de tweede helft van de negentiende eeuw een opleving van politieke strijd plaats die niet binnen de gevestigde, nationale classificaties van politisering past. Deze ontwikkeling was geworteld in een streven naar politieke nabijheid, waarbij – veel eerder dan doorgaans wordt aangenomen – de traditionele politieke cultuur van afstand rechtstreeks werd betwist.

Sociale- en cultuurhistorici leverden al in de jaren vijftig en zestig in positivistische stijl gedetailleerde beschrijvingen van gepolitiseerde lokale sferen in de eerste decennia na 1851.⁷ Hierbij kwamen opvallende voorbeelden van typisch lokale ideeën en praktijken van politieke vertegenwoordiging aan de oppervlakte, zoals de oprichting van kiesverenigingen voor de belangenbehartiging van specifieke lokale beroepsgroepen of de lokale middenklasse. Maar omdat deze historici hun bevindin-

4 Henk te Velde en Pieter Barth, 'Debatcultuur in Nederlandse Gemeenteraden' in: Vollaard, *De Gemeenteraad*, 119-134, aldaar 121-122.

5 Boogers, De Jong en Voerman, 'Politieke partijen', 156.

6 Voor een overzicht en balans van deze verzuilingsstudies zie: J.C.H. Blom en J. Talsma eds., *De Verzuiling Voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000).

7 Theo van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) 143-159; Evert Maarten Janssen Perio, 'Liberale perikelen. De liberale kiesvereniging "Burgerplicht" te Rotterdam 1868-1879', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 69:2 (1956) 172-195; Jan Pieter Duyverman, 'Het Bestuur der Gemeente' in: P.C.N. Baesjou ed., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 73-117, aldaar 75-78.

gen nooit expliciet problematiseerden, werden ze in de daaropvolgende decennia gemarginaliseerd en vervangen door het eerdergenoemde nationale historiografische narratief, dat de oorsprong van lokale politisering zocht in landelijke verzuilingsprocessen.

Een herwaardering van de lokale sfeer in Nederland leidde sinds de jaren negentig echter tot de publicatie van een flinke reeks stadsbiografieën, die – hoewel zij sterk varieerden in academische kwaliteit – de vergeten politisering van het lokale niveau opnieuw blootlegden.⁸ In de 21e eeuw wezen historici van politieke cultuur bovendien op de centrale rol van de lokale *civil society* in politiseringsprocessen, door aan te tonen hoe lokale verenigingen, sociëteiten en culturele instellingen als kweekvijvers voor politiek debat en gemeentelijke en zelfs nationale parlementaire carrières fungeerden.⁹ Historici van vroege politieke bewegingen onthulden verder hoe ‘nationale’ politieke cultuur in de praktijk door lokale actoren werd toegeëigend *en* vormgegeven.¹⁰

De lokale sfeer werd dus niet louter gepolitiseerd door de geleidelijke import van de nationale politiek-ideologische cultuur, maar juist ook door onmiskenbaar lokale processen. In dit verband bouwt dit artikel voort op een klassiek internationaal historisch debat over de ontwikkeling van lokale politieke cultuur: werd deze in de eerste plaats opgelegd door nationale ontwikkelingen, beschikte zij juist over een grote mate van autonomie, of kon zij misschien zelfs worden beschouwd als een drijvende kracht achter nationale politieke culturele trends?¹¹ Deze discuss-

8 De stadsbiografieën van Leiden, Tilburg en Leeuwarden zijn in dit opzicht illustratief: René Kunst ed., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 2000); Cock Gorisse ed., *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001); Rudi van Maanen ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (Leiden 2004). Voor een vergelijkende analyse van deze reeks Nederlandse stadsbiografieën zie: Jan Hein Furnée, ‘Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad. Vijftien stadsbiografieën in perspectief’, *De Negentiende Eeuw* 33 (2009) 96-122.

9 Oscar Westers, *Welsprekende burgers. Rederijders in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2003) 325-326; Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam 2012) 703-704.

10 Rienk Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001) 323-235; Adriaan van Veldhuizen, *De partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2014) 268-276.

11 Enkele voorbeelden van relevante publicaties binnen dit internationale debat over de ontwikkeling van lokale politieke culturen zijn: James Vernon, *Politics and the People: A Study in English Political Culture, 1815-1867* (Cambridge 1993); Jon Lawrence, *Speaking for the People: Party, Language and Popular Politics in England, 1867-1914* (Cambridge 1998); Oliver Zimmer, *Remaking the Rhythms of Life: German Communities in the Age of the Nation-State* (Oxford 2016).

sie wordt hier voortgezet door politieke cultuurvorming op het Nederlandse lokale niveau te bestuderen aan de hand van twee vernieuwende concepten uit de politieke theorie en politieke geschiedenis: nabijheidspolitiek en *representative claim-making*.

Nabijheidspolitiek en *representative claim-making*

Het concept nabijheidspolitiek is ontleend aan het werk van historicus Pierre Rosanvallon. Het verwijst naar een type politieke vertegenwoordiging gekenmerkt door een streven naar nabijheid, zowel in identiteit als in interpersoonlijke relaties. In *Democratic Legitimacy* (2011) betoogt Rosanvallon dat politieke nabijheid sinds de jaren 1980 een centrale voorwaarde voor democratische legitimiteit geworden is: volksvertegenwoordigers dienen mentaal maar ook fysiek 'aanwezig' te zijn, moeten het welzijn van concrete individuen centraal stellen, en daarbij met hen in contact treden.¹² Rosanvallon stelt echter vast – net als andere historici – dat nabijheidsrelaties ook in vroegere tijden al in meer of mindere mate onderdeel waren van politieke vertegenwoordigingsprocessen.¹³

Dit artikel belicht hoe de oorsprong van de moderne Nederlandse nabijheidspolitiek in het proces van lokale politisering tussen 1851 en 1919 ligt. Hierbij wordt uitgegaan van *representative claims*: de argumenten of discursieve strategieën die politici gebruiken om het electoraat ervan te overtuigen dat zij hen het beste vertegenwoordigen.¹⁴ In dit concept komt een verzameling theoretische inzichten over politieke representatie samen, met name over hoe de belangen en identiteiten van maatschappelijke groepen gecreëerd worden in het representatieve proces. Deze bestonden dus niet als zodanig voordat zij werden vertegenwoordigd.¹⁵ Politieke representatie draait dan ook niet om het weerspiegelen van al bestaande identiteiten of belangen van burgers; (kandidaat-)vertegenwoordigers doen eerder verschillende, concurre-

12 Pierre Rosanvallon, *Democratic Legitimacy: Impartiality, Reflexivity, Proximity* (Princeton 2011) 169-218.

13 Rosanvallon, *Democratic Legitimacy*, 193-196; Harm Kaal, 'Politics of place. Political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c. 1848-1980s', *European Review of History* 23:3 (2016) 486-507; Henk te Velde, 'Distance and Proximity. Parliamentary Representation and the Persistence of Local Ties in Britain, France and the Netherlands, c. 1780s – 1850' in: idem en Judith Pollmann, *Continuities in an Age of Revolutionary Change: Political Practices in Europe and the Americas, c. 1750-1850* (to be published 2021/2022).

14 Michael Saward, *The Representative Claim* (Oxford 2013).

15 Historicus Frank Ankersmit legde dit eerder uit als de 'esthetische' werking van representatie, zie: Frank Ankersmit, *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value* (Stanford 1996); Frank Ankersmit, *Political Representation* (Stanford 2002).

rende claims over zichzelf en de maatschappij. Door *representative claim-making* te analyseren wordt politieke vertegenwoordiging benaderd als een performatief, dynamisch proces.

Representative claim-making bestaat uit twee dimensies die empirisch kunnen worden onderzocht om de opkomst van nabijheidspolitiek te begrijpen. Ten eerste representative claims over kandidaat-vertegenwoordigers: de argumenten waarmee zij zichzelf geschikt verklaarden en door hun netwerk als geschikt werden gepresenteerd. Ten tweede claimvorming over achterbannen: de politieke identiteiten waaronder burgers werden gecategoriseerd. In de tweede helft van de negentiende eeuw verschenen er nieuwe soorten claims in de Nederlandse lokale politiek, die een streven naar politieke nabijheid weerspiegelden. Deze nabijheidspolitiek daagde traditionele claims op basis van afkomst, opleiding of (financiële) onafhankelijkheid uit.

De politisering van drie Nederlandse gemeenten

In *Leiden* deed een geschil over plaatselijke accijnzen al in 1852 politieke strijd losbarsten. Hoewel de gemeenteraad van Leiden, de universiteitsstad die bekendstaat als de bakermat van de traditionele afstandelijke liberale politiek, publiekelijk een apolitiek imago koesterde, bleef zij in de hierop volgende decennia verdeeld door verschillende slepende lokale (vaak financiële) kwesties, zoals het gemeentelijk onderhoud en de schoolfinanciering. Opvallend genoeg doorsneden de kampen vaak de landelijke politieke groepen waarmee gemeenteraadsleden zichzelf associeerden – het lijkt onmogelijk om deze vroege Leidse politisering te verklaren aan de hand van de bekende nationale politieke categorieën.¹⁶

Rond 1900 gebeurde er iets anders opvallends: verschillende typisch lokale politieke organisaties werden opgericht, die – buiten de nationale politieke kaders om – nieuwe ideeën en praktijken van politieke vertegenwoordiging vormden. Al sinds het einde van de achttiende eeuw kende Leiden een bloeiend verenigingsleven, waarin burgers zich na de Grondwetsherziening van 1848 en de Gemeentewet van 1851 ook organiseerden voor politiek-bestuurlijke doeleinden.¹⁷ Vanaf 1894 verschenen er echter kiesverenigingen voor de behartiging van de belangen van verschillende lokale beroepsgroepen, zoals slijters en kroegbazen, maar ook voor andersoortige groepen, zoals 'niet-kiezers'; burgers zonder kiesrecht.¹⁸

16 Herman Amptmeijer en Cor Smit, 'Onzalige partijschappen. Bestuur en politiek' in: Van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 110-135, aldaar 127-129.

17 Boudien de Vries, 'Het sociaal-culturele leven. Nut en vermaak' in: Van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 176-177.

18 Victor Veldheer, *Kantelend Bestuur. Onderzoek naar de ontwikkeling van taken van het lokale bestuur in de periode 1851-1985* (Rijswijk 1994) 151; Duyverman, 'Het Bestuur der

Kiesver. „Burgerplicht en Gemeentebelang”.
Kiezers in District III.
Wie kent niet
DR. G. M. KRUIJVEL.

Zijn groote **onpartijdigheid**, zijn **wetenschappelijke ontwikkeling**, zijn **noeste arbeid** en U allen bekende **Volksvriend**, is zonder twijfel Uw stem waardig waarom wij U hem met vol vertrouwen aanbevelen.

4714 40 **HET BESTUUR.**

Afbeelding 1. Verkiezingsadvertentie Kiesvereniging 'Burgerplicht en Gemeentebelang' voor de Leidse gemeenteraadsverkiezingen in 1911 (Bron: *Leidsch Dagblad*, 19 oktober 1911).

Ook de oprichting van de Leidse kiesvereniging Burgerplicht en Gemeentebelang in 1908, als 'neutrale' belangenbehartiger van de middenstand, onttrok zich aan gevestigde nationale, politiek-ideologische categorieën van politisering - het duidt op een typisch lokaal proces van democratische emancipatie.¹⁹

Gedurende het grootste deel van de periode 1851-1919 werd de gemeenteraad van de snel industrialiserende groeistad *Tilburg* gedomineerd door een kleine groep conservatieve katholieke wolfabrikanten. Over het algemeen heerste er een tam politiek leven, waarbij de raadsvergaderingen bijna net zo voorspelbaar waren als de verkiezingsuitslagen.²⁰ Al in 1851 voorzag een eenzaam liberaal activist de Tilburgse politiek echter direct van strijd. De arts Andreas Barning viel al in aanloop naar de verkiezingen op met zijn actieve campagnevoering, waarmee hij volgens zijn mederaadsleden 'op ergerlijke wijze [...] de onbeschaafde massa' probeerde 'wakker te schudden'.²¹ In de gemeenteraad voerde Barning een serie frontale aanvallen op de gevestigde standspolitiek uit, waarbij hij met name de familiale verhoudingen in de Tilburgse politiek

Gemeente', 76.

19 Auteur onbekend, 'De Kiesvereniging "Burgerplicht en Gemeentebelang"', *Leidsch Dagblad* (17 februari 1909).

20 Ad van den Oord, 'Rooms en Tilburgs. Politiek en bestuur 1814-1940' in: Gorisse, *Tilburg, stad met een levend verleden*, 219-266, aldaar 219-220.

21 Van den Oord, 'Rooms en Tilburgs', 231.

ter discussie stelde. Vrienden maakte hij er niet mee en Barnings raads-lidmaatschap was van korte duur; in 1853 zag hij zich genoodzaakt zijn zetel op te geven, waarna het hem niet lukte deze bij volgende verkiezingen terug te winnen.²²

Nadat in de jaren 1860 de eerste Tilburgse dagbladen de lokale nieuwsvoorziening op gang brachten, leefde het politieke klimaat van Tilburg op. Er ontstond polemiek, vooral tussen hen voor wie de nationale katholieke (onderwijs)politiek leidend was en een groep die claimde de Tilburgse stads- en zelfs wijkbelangen te vertegenwoordigen. Dit lokalisme bleef een zichtbare drijfveer achter de politisering van de Tilburgse gemeentepolitiek, met name in de organisatie van de lokale middenklasse onder de vlag van het sociaal-katholicisme eind negentiende eeuw. Doordat de leiders van deze beweging zich ook lieten gelden in het nationale parlement, en als Rooms-Katholieke Volkspartij in 1925 met een hoofdzakelijk Tilburgse achterban een Tweede Kamerzetel veroverden, ontstond deze vorm van nabijheidspolitiek zelfs de lokale sfeer.²³

Voor *Leeuwarden* was de tweede helft van de negentiende eeuw een tijd van economische en demografische stagnatie, mede doordat haar kleinschalige fabriekswezen de modernisering van industrieën elders niet kon bijhouden. Hoewel de gemeenteraad gedurende deze periode stabiel in liberale handen was, met ogenschijnlijk enkel variaties binnen dit kader (doctrinair, gematigd, radicaal), was er meteen in 1851 een kiesvereniging die zich specifiek presenteerde als belangenbehartiger van de lagere middenklasse, die op dat moment zelf nog niet over het kiesrecht beschikte. Het feit dat sommige raadsleden bereid waren zich aan zulke politieke programma's te committeren, vormde direct een eerste splijtzam in de Leeuwarder gemeentepolitiek.²⁴

De middenstandsvertegenwoordiging in Leeuwarden nam rond 1900 een fellere toon aan, toen een nieuwe radicaal-liberale beweging in naam van winkeliers en industrie aandrong op een actief maar zuinig stadsbestuur. Hun retoriek illustreert hoe stadsplanningskwesaties als motor van lokale politisering werkten en welke rol lokale identiteitsvorming hierin speelde: het stadsbestuur werd ervan beschuldigd Leeuwarden in een 'badplaats' voor de elite te willen veranderen, waar 'alle industrie en de kleine burger' voor zouden moeten wijken.²⁵ Hierbij werd

22 Van den Oord, 'Rooms en Tilburgs', 230-232; Auteur onbekend, 'Binnenland', *De Grondwet* (29 augustus 1953).

23 Van den Oord, 'Rooms en Tilburgs', 236-266.

24 Yme Kuypers, 'Heren van Leeuwarden. Macht, reputatie en vermogen' in: *Kunst, Leeuwarden 750-2000*, 252-278, aldaar 266.

25 Jan Hein Furnée, 'Hofstad of koopstad? Den Haag in de stedelijke pers, 1850-1860', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 4:2 (2001) 26-50, aldaar 26-28; Rolf van der Woude, 'De

opzichtig gebruikgemaakt van frames van afstand en nabijheid. Zo werd in een verkiezingsadvertentie uit 1911 een kandidaat aanbevolen op een wijze die in de nationale politiek zelden voorkwam. De kandidaat, meneer W. Hilarides, werd aangeprezen 'als man uit de kleine burgerij, [die] beter dan een onbekend ambtenaar met een groot tractement, weet, wat er onder de nijvere burgerij omgaat'.²⁶

Conclusie

De casussen Leiden, Tilburg, en Leeuwarden doen vermoeden dat er tussen 1851 en 1919 op het Nederlandse lokale niveau, vooral in steden, inderdaad typisch lokale politiseringsprocessen afspeelden. Het lijkt erop dat deze geworteld waren in nabijheidspolitiek. Deze lokale ideeën en praktijken van politieke vertegenwoordiging braken op directe wijze met de traditionele, gedistantieerde notabelenpolitiek, al voordat de landelijke, verzuilde politieke cultuur doordrong op lokaal niveau. Vervolgstudie is nodig om de representativiteit van deze conclusies te bepalen. Zulk onderzoek zou gericht moeten zijn op de ontwikkeling van *representative claims* in de drie lokale arena's van politieke vertegenwoordiging waarin de lokale politisering tussen 1851 en 1919 zich het duidelijkst manifesteerde: verkiezingen, de gemeenteraad en politieke organisaties en media.

In de bestaande politiek-historische literatuur worden deze politieke arena's voornamelijk op het nationale niveau onderzocht. Zo bestaan er verschillende studies naar verkiezingen in Nederland, maar de ontwikkeling van lokale verkiezingen van statige stemmingen met lage opkomsten naar levendige, interactieve evenementen blijft een *black box*.²⁷ Ook het werk van historici van parlementaire cultuur is vooral gericht op het landelijke niveau.²⁸ Recentelijk verscheen weliswaar de eerste algemene geschiedenis van Nederlandse gemeenteraden, maar hierin komt de invloed van toenemende bestuurlijke verantwoordelijkheden en de instroom van een nieuw soort raadsleden tussen 1851 en 1919 op lokale parlementaire culturen nauwelijks aan de orde.²⁹ Hetzelfde geldt voor

grenzen verlegd' in: Kunst, *Leeuwarden 750-2000*, 232-251, aldaar 232.

26 'Mede Kiezers!', *Leeuwarder Courant* (31 augustus 1887).

27 Kaal, 'Politics of place'; Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).

28 Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer* (Amsterdam 2008); Erie Tanja, *Goede Politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Utrecht 2010); Carla Hoetink, *Macht der Gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).

29 Vollaard, *De Gemeenteraad*.

politieke organisaties en media: lokale negentiende-eeuwse kiesverenigingen of belangengroepen werden lang beschouwd als tussenvormen op weg naar 'echte' politiek-ideologische partijen, die niet *in their own right* bestudeerd hoefden te worden. Uit recente inzichten over politieke organisatievorming in de negentiende eeuw en op basis van dit pilotonderzoek kan geconcludeerd worden dat historici deze juist zouden moeten onderzoeken als actieve pogingen van lokale actoren om hun politieke verhoudingen vorm te geven, waarschijnlijk uit een streven naar politieke nabijheid.³⁰

Tegenwoordig wordt het lokale politieke niveau geconfronteerd met vergelijkbare uitdagingen als tussen 1851 en 1919, zoals een toename van bestuurlijke verantwoordelijkheden en de opkomst van nieuwe soorten politieke organisaties en media. Tegelijkertijd zien we een uitgesproken streven naar politieke nabijheid terug, vaak uitgelegd en onderzocht als 'populisme'. Door een beter beeld te creëren van de verborgen politisering van de lokale sfeer tussen 1851 en 1919 en de rol die nabijheidspolitiek hierin speelde kunnen we de meest urgente democratische vraagstukken van deze tijd door een nieuwe historische lens bekijken.

30 Henk te Velde en Maartje Janse, 'Introduction: Perspectives on Political Organizing' in: idem, eds., *Organizing Democracy: Reflections on the Rise of Political Organizations in the Nineteenth Century* (London 2017) 1-18, aldaar 1-2.

Emoties ten tijde van maatschappelijke crisis

Godelieve Peters-Boselie

[D]an zie je dus wat een enorme impact dit heeft, maar ook hoe snel mensen zich aanpassen. Ik ben daar persoonlijk, ik denk heel veel mensen, zeer van onder de indruk, hoe we dat met elkaar als land doen. Hoe wij met elkaar in zo'n crisis adviezen opvolgen. Ik wil dat hier gezegd hebben. Maar ik wil ook nog 's zeggen hoe belangrijk het is dat dat ook gebeurt, want het kan niet vaak genoeg benadrukt worden. We kunnen dit alleen oplossen met zijn allen, met 17 miljoen mensen. We kunnen dat alleen doen als we het samen doen. En tegen die mensen, en ik denk dat dat een minderheid is, maar toch, maar die er nog zijn, die zeggen: ach, ik maak me niet zoveel zorgen. Ik zou tegen die mensen willen zeggen: denk dan ook 's aan andere meer kwetsbare mensen, die zich wel en terecht zorgen maken, omdat ze misschien minder sterk zijn, omdat ze misschien minder jong zijn dan jijzelf. Dus ik druk iedereen op het hart: houd je aan de nieuwe regels. En ik wil iedereen ook oproepen om daarbij oog te houden voor elkaar. En vooral voor de mensen die het nu extra moeilijk hebben. Help elkaar waar dat mogelijk is.¹

Hoewel Mark Rutte een liberaal is die in zijn opeenvolgende kabinetten zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid centraal stelde, is in bovenstaand citaat bewondering te zien voor onder andere saamhorigheid, collectiviteit, zorg voor kwetsbaren en volgzzaamheid. Blijkbaar kan er in tijden van crisis nogal wat veranderen. Uitspraken die benadrukken om 'het hoofd koel te houden' gaan samen met emotionele uitingen bij publiek, media en politiek, zoals ook tijdens deze coronacrisis duidelijk werd. Maar welke rol spelen emoties in tijden van crisis? Welke emoties worden geuit, op wat voor manier en hoe worden deze emotionele uitingen door anderen beoordeeld? Deze vragen staan centraal in mijn promotieonderzoek naar crisismomenten in twintigste-eeuws Nederland, een toegepast onderzoek binnen de relatief nieuwe discipline van de emotiegeschiedenis. In dit artikel komt eerst een stuk theorie binnen de emotiegeschiedenis aan bod, daarna een uiteenzetting over meer toegepast onderzoek en daarop aanhakend de ambities van dit promotieonder-

1 Premier Rutte tijdens de coronapersconferentie van 13 maart 2020.

zoek, om ten slotte één voorbeeldcasus verder uit te werken.

Emotiegeschiedenis

Toen de Franse historicus Lucien Febvre in 1941 voor het eerst opriep tot het schrijven van emotiegeschiedenis, was dat vooral omdat hij te weten wilde komen hoe emoties succesvol beteugeld konden worden. Toen de emotie- geschiedenis als discipline vanaf de jaren 1980 geleidelijk vorm kreeg, richtte het onderzoek zich in eerste instantie ook op het vraagstuk van de emotionele controle en de bijbehorende normen (en afwijkingen daarvan). Door deze focus bleven historici emoties lange tijd zien als opwellingen die moesten worden gecontroleerd. Rond de eeuwwisseling kwam daar verandering in. Steeds meer begonnen historici aan te tonen hoe niet alleen de normen, maar ook het denken over en uitdrukken van emoties historisch veranderlijk waren.²

De vernieuwde focus op de historische verankering van emoties zorgde ook voor een meer neutrale interesse in de maatschappelijke functie van emoties. Historici ontrafelden daarbij niet alleen de verschillende sociale functies van specifieke emoties, ze gingen ook op zoek naar de rol die emoties speelden in de vormgeving van sociale en politieke verbanden. Zo ging de Amerikaanse William Reddy in zijn studie van de Franse Revolutie op zoek naar de overkoepelende emotionele structuren.³ Elk politiek regime wordt volgens Reddy onderbouwd door een dominant 'emotioneel regime' – een dominante manier van emotioneel denken en doen. Een verschuiving in het ene regime leidt dan ook onvermijdelijk tot een verschuiving in het andere.

De Amerikaanse historica Barbara Rosenwein liet juist zien dat sociale verbanden – van parochie tot sportclub – gestoeld zijn op een gedeelde emotionele cultuur.⁴ Naarmate mensen deel uitmaken van verschillende sociale verbanden, bewegen ze zich dan ook van emotionele gemeenschap tot emotionele gemeenschap en passen ze hun emotioneel gedrag als vanzelfsprekend aan.

Deze theoretische reflecties over de relatie tussen emotioneel gedrag

2 William M. Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions* (Cambridge 2001); Jan Plamper, *The History of Emotions: An Introduction* (Oxford 2015); Ute Frevert e.a., *Emotional Lexicons: Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700-2000* (Oxford 2014); Frevert e.a., *Learning How to Feel: Children's Literature and Emotional Socialization, 1870-1970* (Oxford 2014).

3 Reddy, *Navigation of Feeling*.

4 Barbara H. Rosenwein, 'Worrying about Emotions in History', *The American Historical Review* 107 (2002) 821–845; Barbara H. Rosenwein, *Generations of Feeling. A History of Emotions 600-1700* (Cambridge 2015).

en historische context stonden aan de basis van de hoge vlucht van de meer toegepaste emotiegeschiedenis. Zo verschenen recent onder meer geschiedenissen van angst, liefde en empathie.⁵ Andere historici richtten hun aandacht op de rol die emoties hebben gespeeld in specifieke sociale, politieke en culturele ontwikkelingen.⁶

Crisis in twintigste-eeuws Nederland

Dit onderzoek richt zich op de rol die emoties hebben gespeeld in de omgang met crisismomenten in twintigste-eeuws Nederland. Tot nu toe is de historiografie met betrekking tot crisis vooral beperkt gebleven tot de specifieke context van oorlog en revolutie.⁷ Daarnaast is zeer recent ook sporadisch onderzoek verricht naar de emotionele omgang met rampen.⁸ Zo blijkt uit onderzoek naar de maatschappelijke verwerking van dramatische gebeurtenissen in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa hoe verschillend de emoties waren die daarbij speelden – van angst, rouw en verontwaardiging tot medeleven en verlangen. In mijn project over crisismomenten in de twintigste eeuw wil ik voortbouwen op dit eerdere onderzoek naar de vroegmoderne periode. Uit bestaande studies blijkt al hoezeer de emotionele omgang met een specifieke crisis bepaald wordt door de historische context.

Aangezien het bestaande onderzoek zich voornamelijk op één type dramatische gebeurtenis heeft gericht, is minder duidelijk welke invloed de aard van de crisis had op de maatschappelijke verwerking ervan. Daarom wordt er in dit huidige project voor gekozen om drie verschillende soorten crises naast elkaar te leggen. De watersnoodramp in het Land van Maas en Waal (1926) was een ecologische ramp met sociaaleconomische

5 Joanna Bourke, *Fear: A Cultural History* (Londen 2005); Sally Holloway, *The Game of Love in Georgian England: Courtship, Emotions and Material Culture* (Oxford 2019); Susan Lanzoni, *Empathy: A History* (New Haven 2018).

6 Thomas Dixon, *Weeping Britannia: Portrait of a Nation in Tears* (Oxford 2015); Joseph Ben Prestel, *Emotional Cities: Debates on Urban Change in Berlin and Cairo, 1860-1910* (Oxford 2017).

7 Reddy, *Navigation of Feeling*; Susanne Michl en Jan Plamper, 'Soldatische Angst im Ersten Weltkrieg. Die Karriere eines Gefühls in der Kriegspsychiatrie Deutschlands, Frankreichs und Russlands', *Geschichte und Gesellschaft* 35 (2009) 209-248; Nicole Eustace, *Passion is the Gale: Emotion, Power and the Coming of the American Revolution* (Chapel Hill 2012).

8 Jennifer Spinks en Charles Zika eds., *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400-1700* (Londen 2016); Heather Sparling, 'Sad and Solemn Requiems: Disaster Songs and Complicated Grief in the Aftermath of Nova Scotia Mining Disasters' in: Helen Dell en Helen M. Hickey eds., *Singing Death: Reflections on Music and Mortality* (Londen 2017).

effecten, maar daarnaast kwam de politieke beslissing om geen noodhulp te verlenen ter discussie te staan. De mijnsluiting in Limburg (jaren zestig en zeventig) was economisch en sociaal van aard, maar was in essentie een politieke beslissing en de afwikkeling had daardoor een impact op het publieke vertrouwen in de politiek. De aidsepidemie in Amsterdam (jaren tachtig en negentig) was dan weer zowel medisch als moreel van aard, omdat de epidemie ook verweven raakte met een discussie over de marginalisering van hiv-patiënten en de homogemeenschap. Omdat deze crises zo verschillend van aard waren, wordt het mogelijk om te achterhalen of er bepaalde gevoelens waren die – in een twintigste-eeuwse context – systematisch opdoken bij een crisis.

Niet alleen het type emoties, maar ook de maatschappelijke verhoudingen kunnen verschillen van crisis tot crisis. Zowel in onderzoek naar de emotionele omgang met oorlog als in onderzoek naar de omgang met rampen stond tot nu toe veelal één actor centraal. Die actor staat natuurlijk nooit alleen met zijn gevoel. Bij crises van dergelijke omvang is er vanzelfsprekend een verband tussen de emotionele reacties van slachtoffers, publieke opinie, omstanders, hulpverleners en politiek. Daarom staat in dit project de dynamiek tussen de actoren centraal. Dit laat toe om per crisis te achterhalen in welke mate zich vanuit de emotionele omgang met de crisis verschillende ‘emotionele gemeenschappen’ vormden en in welke mate daarnaast ook sprake was van een breder gedeeld ‘emotioneel regime’.

Methode

Om op een systematische manier in de drie casestudies patronen te kunnen ontwaren, wordt telkens gebruikgemaakt van dezelfde onderzoeksvragen. Deze vragen zijn erop gericht te achterhalen welke emotionele discoursen en praktijken de verschillende actoren naar aanleiding van de crisismomenten hanteerden en hoe ze zich daarbij tot de andere actoren verhielden. Zoals ook Barbara Rosenwein in 2002 al betoogde, vinden we in historische bronnen vooral emotioneel discours terug. Daarmee wordt niet alleen verwezen naar zogenaamde emotiewoorden – zoals ‘angst’ of ‘bang’ – maar ook naar minder eenduidige omschrijvingen van gevoelens, zoals wanneer over een herdenkingsplechtigheid wordt geschreven dat men ‘een speld kon horen vallen’. Daarnaast bevatten historische bronnen vaak verwijzingen naar zogenaamde emotionele praktijken. Met deze term wordt verwezen naar duidelijke lichamelijke uitdrukkingen van gevoelens, zoals huilen of beven, maar ook naar sociale praktijken waarmee collectief uiting wordt gegeven aan emotie, zoals een betoging of een rouwstoet.

Om de emotionele praktijken en discoursen te achterhalen, wordt per casestudy een bronnencorpus samengesteld dat toegang biedt tot de verschillende betrokken actoren. Dit zijn aan de ene kant steeds de slacht-

offers en aan de andere kant de maatschappij als geheel, waarbij ook aandacht wordt besteed aan onderlinge verschillen (de houding van de pers ten opzichte van de overheid, maar ook bijvoorbeeld regionale pers tegenover de landelijke). Dit bronnencorpus bestaat in ieder geval steeds uit overheidsdocumenten, krantenartikelen, lokale en regionale archiefstukken en persoonlijke documenten van betrokkenen. Elk van deze bronnen wordt aan de hand van een discoursanalyse bestudeerd. Daarbij wordt niet alleen aandacht besteed aan emotiewoorden en omschrijvingen van emotionele praktijken, maar ook aan de eventuele – opvallende – afwezigheid van emotiewoorden.

Voorbeeldcasus: Colijn en de watersnood

Dat een gebrek aan emotie ook voor ophef kan zorgen, bleek toen premier Colijn op 2 januari 1926 het ondergelopen gebied in het zuiden van Nederland bezocht. Tijdens een interview verwees hij naar de stormramp een half jaar eerder, bekend als de windhoos of cycloon van Borculo, die was aangewezen als nationale ramp. 'Daar', zo zei hij, 'ging het om een totale vernietiging van huizen en bezit. Hier zal het slechts gaan om beschadiging van dit bezit en eenig verlies aan vee.' Voor de landbouwgrond zou een overstroming zelfs positief kunnen uitpakken volgens hem, door de afzetting van vruchtbaar slib. De watersnood was op 4 januari nog in volle gang, toen Colijn in de krant werd geciteerd met de volgende conclusie: 'De toestand [...] is droevig, zelfs ernstig, maar ik acht hem niet van dien aard, tenzij zich nieuwe complicaties voordoen, dat het een nationale ramp zal worden.'⁹

In de dagen daarna werd er in andere kranten fel gereageerd op de uitlatingen van de minister-president. De kritiek nam verschillende vormen aan. Zo werd zijn beslissing om niet te spreken van een nationale ramp gehegeld: 'Een nationale ramp is iedere ramp, die wegens haar omvang en hevigheid door heel de natie wordt meegevoeld, waardoor niet enkel individuen, maar een deel der volksgemeenschap in haar levensbestaan wordt getroffen.'¹⁰ Waar Colijn economische argumenten aanvoerde, benadrukten de media juist de reikwijdte en emotionele impact van de ramp. Door de socialistische krant *Voorwaarts* wordt deze analyse nog verder doorgevoerd: 'Hij wou alvast den pas afsnijden aan een beroep op de staatskas en joeg daarmee voor de zoveelste maal een bevolkingsdeel tegen zijn onmenselijk regeringsbeleid in het harnas.'¹¹

9 'Minister Colijn's meening over den watersnood', *De Courant Het Nieuws van den Dag* (4 januari 1926).

10 'Een onverstandig woord', *het Huisgezin* (5 januari 1926).

11 'De hardvochtige Colijn', *Voorwaarts*, (15 januari 1926).

Afbeelding 1. Oproep namens de koningin in het *Algemeen Handelsblad*, 13 januari 1926. Bron: *Algemeen Handelsblad*, 13 januari 1926.

Veel kranten besluiten bij gebrek aan een belofte van staatssteun zelf geld te gaan inzamelen en spreken daarbij nadrukkelijk wél van een nationale ramp.¹² Steeds weer wordt er een beroep gedaan op de liefdadigheid en vrijgevigheid van de lezers, meestal met een verwijzing naar de eerdere inzameling ten behoeve van de stormramp.¹³ Ook de koningin en haar man laten een oproep in de krant plaatsen, om giften die aan hen zijn gericht in plaats daarvan naar de inzamelingsactie te zenden.

Colijn wordt ook aangesproken op het premature karakter van zijn uitspraak, wat 'de eerste de beste leek zonder verantwoordelijkheid' mag zeggen. 'Maar zoiets mag geen minister-president zeggen. Dat is verregaande onvoorzichtigheid.'¹⁴ Ook in andere kranten wordt zijn uitspraak 'onvoorzichtig' en 'onverstandig' genoemd, hij heeft zich 'slecht op de hoogte laten stellen'.¹⁵

Steeds weer wordt erop gewezen dat van een minister-president iets anders verwacht mag worden. In *Het Huisgezin*, een rooms-katholieke krant, wordt Colijn tot twee keer toe naast een ander afgemeten en blijkt hij tekort te schieten: 'De koningin, die reeds vóór minister Colijn te midden van haar zwaar beproefde onderdanen vertoefde, zou het

12 Hulpverlening aan de slachtoffers van den watersnood', *Het Huisgezin* (5 januari 1926); 'De watersnood', *De Nederlander* (8 januari 1926).

13 Bijv. 'De watersnood in ons land', *Algemeen Handelsblad* (5 januari 1926).

14 'De hardbochtige Colijn', *Voorwaarts* (15 januari 1926).

15 Bijv. 'Een onverstandig woord', *Het Huisgezin* (5 januari 1926).

woord van den minister-president niet hebben gesproken' en ook '[d]e vorige minister-president zou zich in de psyche van het geval niet hebben vergist, en uit zijn mond hadde een ander woord geklonken.'¹⁶ Colijn wordt dus aangesproken op de timing en aard van zijn uitspraak, waarbij zijn functie een bepalende rol speelt.

Waar het vooral wringt, blijkt echter pas wanneer er wordt gezegd wat er wel van hem werd verwacht, namelijk '[...] een woord van meevoelen, een woord van opwekking om stand te houden, een woord van vertrouwen in de solidariteit van het Nederlandsche volk, dat de nobele geste na de stormramp van Augustus zou herhalen'. Alle andere kritiek kan, door deze lens bekeken, worden gezien als het gevolg van een emotionele mismatch.

De nuchtere beoordeling van Colijn staat dan ook in schril contrast met de emotionele beschrijvingen van het rampgebied in de kranten en de oproepen tot het schenken van noodhulp. Naast de nadruk die daarbij wordt gelegd op het evenaren van de hulp een half jaar eerder en het opwekken van medeleven met de slachtoffers, is te zien dat:

[...] wie gespaard bleven wel een geldelijk offer schuldig [zijn] voor het leed en het wee, dat hun huis en hof, hun stad en streek voorbijging'. Het bijdragen aan de inzameling wordt hiermee als een plicht gepresenteerd: 'De Nederlanders, die hoog en droog hebben gezeten, zich van geen angst en ellende, verlies aan have en goed bewust, mogen, eendachtig aan het bijbelwoord, dat hun gebiedt, hun naasten lief te hebben als zichzelf, hun zwaar getroffen landgenooten wel spoedig en goed te hulp komen door bij te dragen in de nationale inschrijving welke is geopend.'¹⁷

Van Colijn werd in zijn rol van minister-president dus niet alleen geduld verwacht om de situatie af te wachten voordat hij er uitspraken over deed, ook werd er een gebrek aan emotie ervaren. Zijn rol gebood hem volgens de media om medeleven te tonen en de plaatselijke bevolking moed in te spreken. Wat de minister zelf vond van alle ophef, toen hem daar tien dagen later naar werd gevraagd? Hij '[...] vertelde ons, dat hijzelf tot op heden het relaas van het korte onderhoud niet had gelezen'.¹⁸

De christelijke premier van toen hield een economisch verhaal en toonde volgens zijn tijdgenoten een storend gebrek aan empathie. De liberale premier van vandaag de dag zette zijn economische verhaal

16 'Een onverstandig woord', *Het Huisgezin* (5 januari 1926); De vorige minister-president naar wie wordt verwezen was Charles Ruijs de Beerenbrouck van de Rooms-Katholieke Staatspartij.

17 'De waternoodschade', *Algemeen Handelsblad* (6 januari 1926).

18 'Minister Colijn over den watersnood', *Algemeen Handelsblad* (13 januari 1926).

tijdelijk opzij om via emoties saamhorigheid en gehoorzaamheid aan de benodigde maatregelen te stimuleren. In minder dan honderd jaar is de verhouding tussen emotie en leiderschap in tijden van crisis blijkbaar radicaal veranderd.

Criminaliteit in oorlogstijd

Jan Julia Zurné

In het voorjaar van 1944 werd de 33-jarige J.V. uit 's-Hertogenbosch opgepakt op verdenking van diefstal. Hij had met twee medeverdachten meermaals in pakhuizen ingebroken en daar allerlei spullen gestolen. Tijdens zijn verhoor wees hij erop dat hij geen luiers had voor zijn baby die ieder moment kon worden geboren. Door de textielschaarste waren luiers bijna niet te verkrijgen en op de zwarte markt waren ze zó duur dat hij ze niet kon betalen. Door deze omstandigheden had hij zich genoodzaakt gezien om de inbraken te plegen. In een rapport aan de rechter wees ook de reclasseringsambtenaar de oorlog aan als belangrijkste oorzaak voor de misdrijven van deze man:

Stelen zit zeker niet in den aard van dezen wel wat ruw uitzienenden doch in den grond goedgehartigen en werklustigen man. Wij geloven dat na deze ervaring hij niet meer tot diefstal zal zijn over te halen en [hij] zou deze in normale omstandigheden, wanneer noodzakelijke behoeften gekocht konden worden, niet bedreven hebben.¹

Dit voorbeeld laat zien dat zowel verdachten als reclasseringsmedewerkers de oorlogsomstandigheden probeerden in te zetten als verzachtende omstandigheid. Het lijkt erop dat, althans in dit geval, ook de rechters er enige rekening mee hielden in hun uiteindelijke oordeel. De inmiddels jonge vader kreeg een gevangenisstraf van één jaar. Gezien de inbraken en herhaling van de feiten had die straf hoger kunnen uitvallen.

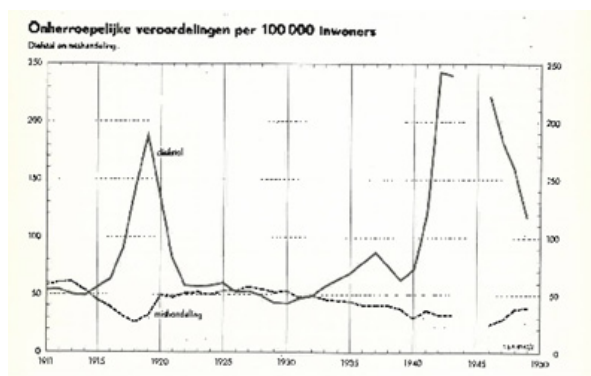
Het voorbeeld toont tevens dat juristen (rechters, medewerkers van het OM en reclasseringsmedewerkers) in bezet en recent bevrijd Nederland soms rekening hielden met de oorlogsomstandigheden waarin verdachten misdrijven pleegden. Door dit soort rechtszaken en de aanloop ernaartoe te onderzoeken, kunnen we erachter komen welke opvattingen er leefden over diefstal in de context van oorlog en bezetting. Zorgden schaarste, toenemende armoede en andere aan de bezetting gerelateerde omstandigheden voor meer begrip voor diefstallen? Of werden ze juist als nóg schadelijker en kwalijker beschouwd dan in vreedestijd?

¹ Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), Archief arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch reclasseringsrapport (810), inv.nr. 51, rolnummer 1006.

Stijgende criminaliteit en toenemend normverval?

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bereikten de misdaadcijfers overal in West-Europa een hoogtepunt, vooral wat betreft diefstal, heling en andere vermogensdelicten.² Na de bevrijding duurde het in Nederland enige jaren voordat de criminaliteitscijfers weer gedaald waren tot op vooroorlogs niveau.³ Uit de criminaliteitscijfers en alarmkreten van tijdgenoten kunnen we opmaken dat de criminaliteit toenam, maar hoe dit fenomeen in zijn werk ging en wat de wisselwerking was tussen opvattingen daarover bij zowel burgers als de betrokken gerechtelijke instanties, is nog onduidelijk. Tijdgenoten kaartten dit probleem al in de tweede helft van de jaren veertig aan. Ze maakten zich zorgen over het functioneren van de rechtsstaat en het veronderstelde 'normverval' bij de bevolking.⁴

Grafiek 1. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Criminele statistiek over de jaren 1948 en 1949* ('s-Gravenhage 1949) 12.

Ondanks deze *moral panic* bij tijdgenoten is er amper aandacht voor gemeenrechtelijke, niet-politiek gemotiveerde criminaliteit in de Nederlandse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. 'Gewone' criminaliteit en 'gewone' criminelen passen niet in het traditionele beeld van 'goed en fout', waarin de tegenstelling tussen collaboratie en verzet centraal staat. Daar komt bij dat het bestaan van Duitse en Nederlandse nationaalsocialistische rechtspraak tijdens de bezetting de blik op de nog altijd functionerende, maar ondergeschikte Nederlandse rechtbanken

2 Commission internationale pénale et pénitentiaire, *Les effets de la guerre sur la criminalité* (Bern 1951); Rijk Rijkssen, *Criminaliteit en bezetting* (Assen 1957) 53; Edward Smithies, *Crime in Wartime. A Social History of Crime in World War II* (Londen 1982).

3 Johanna Hudig, 'De criminaliteit in Rotterdam tijdens den oorlog', *Mensch en maatschappij* 21 (1945) 341-356, aldaar 343.

4 Ibidem; Rijkssen, *Criminaliteit en bezetting*, 53.

wat vertroebelt.⁵ Ten slotte is het bronnenmateriaal van gerechtshoven, arrondissementsrechtbanken en kantongerechten niet altijd gemakkelijk raadpleegbaar als gevolg van openbaarheidsbeperkingen en privacywetgeving. De enorme omvang en complexiteit van deze reeksen gerechtelijke bronnen bemoeilijken consultatie ervan nog verder.

Om deze redenen is het onderzoeksproject *Criminaliteit in oorlogstijd* opgezet. Dit project is een samenwerking tussen archiefinstellingen (het Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC) en het Noord-Holland Archief (NHA)) en historici.⁶ Op basis van informatie uit gerechtelijke archieven willen we de impact van de bezetting op opvattingen over criminaliteit zichtbaar maken. Zo krijgen we meer inzicht in het dagelijks leven en de normopvattingen van burgers, die tijdens en ook direct na de bezetting beduidend vaker de wet overtraden dan in 'gewone' tijden. Het gaat daarbij vooral om de betekenis die aan criminaliteit werd toegekend.⁷

Het uitgangspunt bij het project is dat opvattingen over criminaliteit niet alleen *top down* worden bepaald door de wetgevende en rechtspreekende macht. In tegendeel: wat als crimineel, (im)moreel of strafwaardig gedrag wordt beschouwd is de uitkomst van een onderhandelingsproces tussen diverse groepen, waarbij burgers een grote rol kunnen spelen.⁸ Daarom is het belangrijk om bij het bestuderen van het functioneren van de rechtsstaat naar zowel gerechtelijke instanties als naar burgers te kijken. Hoe burgers omgaan met drastische veranderingen in de samenleving en welke vrijheden ze daarbij (niet) ervaren heeft immers grote invloed op de mate waarin nieuwe en bestaande wetgeving door hen wordt nageleefd. Dat is een fenomeen dat ook vandaag de dag nog actueel is. Denk bijvoorbeeld aan wetgeving op het gebied van de coronacrisis, van klimaat en van privacy.

5 Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtpleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999); Derk Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting* (Den Haag 2007).

6 Het onderzoeksproject *Criminaliteit in oorlogstijd* wordt gefinancierd door het Mondriaan Fonds in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Sport en Welzijn. Het is de komende jaren te volgen via <http://www.oorlogsboeven.nl>.

7 Door de criminele statistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (verder CBS) beschikken we al over een (gedeeltelijk) kwantitatief overzicht van criminaliteitscijfers uit deze periode.

8 Rebekka Habermas, *Thieves in Court. The Making of the German Legal System in the Nineteenth Century* (Cambridge 2016) 8-9; Nils Christie, *A Suitable Amount of Crime* (Londen/New York 2004) 3; René van Swaaningen, 'Het begrip "criminaliteit". Een grondslagendiscussie in de criminologie' in: Erwin Muller, Joanne van der Leun, Martin Moerings en Peter van Calster (red.) *Criminaliteit en criminaliteitsbestrijding in Nederland* (Deventer 2010) 19-40, aldaar 30.

Aanpak

Het uitgangspunt van het onderzoek is de vraagstelling: 'Hoe veranderden de opvattingen van burgers en juristen over vermogenscriminaliteit in de periode 1936-1949?'. De periodisering beslaat dus niet alleen de bezetting zelf, maar ook enkele voor- en naoorlogse jaren. Voor deze bredere periode is gekozen om te kunnen beoordelen in hoeverre ontwikkelingen uniek waren voor de oorlogstijd en welke elementen terug zijn te zien in de crisisjaren van de jaren dertig en de moeizame heropbouw in de tweede helft van de jaren veertig. Zo kunnen continuïteit en verandering in opvattingen over criminaliteit worden gedetecteerd en geduid. Deze insteek maakt het mogelijk inzicht te krijgen in 'verschuivende tolerantiedrempels': veranderingen in de morele codes die onder burgers leefden voor, tijdens en na de bezetting.⁹

In het onderzoek staan twee groepen centraal: burgers en juristen. Burgers konden hun wetsovertredingen rechtvaardigen door te verwijzen naar de oorlogsomstandigheden, zoals het voorbeeld in de inleiding illustreert. Voor burgers vormde de oorlogsperiode niet alleen een confrontatie met schaarste en tekorten, maar ook met een overheidsgezag dat onder leiding stond van een vijandige bezettingsmacht en daarom sterk aan legitimiteit inboette.¹⁰ Dit mechanisme van zelfrechtvaardiging trad op bij beroepsmisdadigers en andere *usual suspects* op het vlak van criminaliteit, maar ook bij andere in onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog onderbelichte groepen, zoals vrouwen en jongeren, die medeverantwoordelijk waren voor de stijging van de criminaliteitscijfers, vooral wat betreft diefstal en andere vermogensdelicten.¹¹ De oorlogsomstandigheden hadden op deze manier invloed op wat zowel delinquenten als andere burgers al dan niet als strafwaardig gedrag beschouwden: de ene wetsovertreding was in het licht van de oorlogsomstandigheden toelaat-

9 Antoon Vrints, 'Verschuivende tolerantiedrempels. De morele codes van het leven in bezet België (1914-1918)', *Volkskunde* 3 (2013) 317-339, aldaar 317.

10 Binnen de criminologie wordt het niet-accepteren van overheidsgezag beschouwd als een mogelijke motivatie voor criminaliteit als 'sociale controle': het door middel van criminaliteit 'recht zetten' van een maatschappelijk onrecht. Van Swaaningen, 'Het begrip "criminaliteit"', 28.

11 Voor beroepsmisdadigers, zie: Hans Moors en Toine Spapens, *Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad* (Amsterdam 2017) 57. Voor vrouwen en jongeren, zie: Kempe, 'La criminalité aux Pays-Bas pendant et après la deuxième guerre mondiale' in: Commission internationale pénale et pénitentiaire, *Les effets de la guerre sur la criminalité*, 135-152, aldaar 151-152; Clive Emsley, 'Future Themes and Research Agendas on Crime and Police in Wartime', *Crime, History and Society* 21:2 (2017) 77-86; Rijksen, *Criminaliteit en bezetting*, 100, 110-111; Ingrid de Zwarte, *De hongervinter* (Amsterdam 2019) 197.

baarder dan de andere.

Naast bij criminaliteit betrokken burgers is er in dit onderzoek een sleutelrol weggelegd voor de Nederlandse gerechtelijke autoriteiten die moesten oordelen over deze burgers. Dachten en oordeelden juristen, met het oog op de oorlogsomstandigheden, anders over criminaliteit en de strafwaardigheid daarvan? Konden zij begrip opbrengen voor de moeilijke situatie waarin een toenemend aantal burgers zich bevonden? Of oordeelden ze juist strenger over diefstallen omdat het land zich in een crisissituatie bevond en grootschalige criminaliteit de moraal in het bezette land verder verzwakte? En hoe gingen ze om met de steeds verder vervagende grenzen tussen op het eerste gezicht 'gewone' vermogensdelicten en verzet, collaboratie en Jodenvervolging?¹²

Om de opvattingen van burgers en juristen te kunnen vaststellen, kijken we naar twee onderdelen: allereerst het vervolgingsbeleid van het OM en vervolgens de bestraffingspraktijk in twee arrondissementsrechtbanken.

Het OM was en is nog steeds een sterk hiërarchische organisatie die functioneerde in een breder gerechtelijk en ambtelijk krachtenveld. De hoogste magistraten van het land, de procureurs-generaal, gaven gezamenlijk vorm aan het vervolgingsbeleid. Daarvoor baseerden zij zich op informatie over concrete zaken waar de officieren van Justitie hen op wezen. Hoewel de procureurs-generaal als vertegenwoordigers van de rechtsprekende macht onafhankelijk handelden van de uitvoerende macht, was er regelmatig overleg met de secretaris-generaal van het Ministerie van Justitie. Om de vormgeving en besluitvorming van het vervolgingsbeleid ten aanzien van vermogensdelicten te begrijpen, kijken we in het onderzoeksproject naar deze verschillende niveaus in de gerechtelijke en ambtelijke hiërarchie.

Bij de analyse van de bestraffingspraktijk in de rechtbanken bekijken we hoe verdachten, getuigen, benadeelden en rechters in vervolgingsonderzoeken en rechtszaken spraken over diefstallen en andere vermogensdelicten. Daarbij letten we met name op de vraag hoe oorlogsomstandigheden (zoals schaarste, honger, tewerkstelling en toegenomen armoede) al dan niet genoemd werden als strafverzwarende of -verlichtende omstandigheid. De manieren waarop verdachten, getuigen en juristen spraken over de relatie tussen de oorlog en misdrijven geeft een inkijkje in de mentaliteit van deze mensen.

12 Dit soort vragen komen ook aan bod in andere studies naar de rechterlijke macht tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals bijvoorbeeld: Marcel Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie 1940-1945* (Amsterdam 2016) 251-253 en Jan Julia Zurné, *Tussen twee vuren. Gerecht en verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Tiel 2017) 73-74.

Methodie: casestudies en een digitale tool

De analyse van de bestraffingspraktijk wordt uitgevoerd aan de hand van twee casestudies. Van de arrondissementsrechtbanken 's-Hertogenbosch en Haarlem zijn omvangrijke en inhoudelijk zeer waardevolle gerechtelijke archieven bewaard gebleven. Beide arrondissementen vormen bovendien veelbelovende casussen die garant staan voor boeiende verhalen over criminaliteit in oorlogstijd.

Het arrondissement 's-Hertogenbosch omvatte in de jaren veertig de kantons 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Boxmeer.¹³ Dit arrondissement is interessant vanwege het criminele imago van vooral het Oosten van de provincie Noord-Brabant in de twintigste eeuw, dat bekendheid kreeg door iconische figuren en fenomenen als de 'Zwarte Ruiter' en de 'Bende van Oss'. In de jaren vijftig werd de bevolking van een aantal arme Brabantse regio's op basis van criminologische studies getypeerd als 'onmaatschappelijk' en getekend door 'zedelijk verval'.¹⁴ Ook vandaag de dag bestaan er zorgen over de (georganiseerde) misdaad in Brabant. Naast dit historische en actuele 'criminele imago' is het arrondissement 's-Hertogenbosch interessant vanwege de gemengde landelijke en stedelijke bevolking. Het bevat de steden 's-Hertogenbosch en Eindhoven, maar ook ommelanden met agrarische en industriële activiteiten. Ook de brandstofschaarste en voedselcrisis die deze regio direct na de bevrijding troffen hebben mogelijk de criminaliteit gestimuleerd.¹⁵

Het arrondissement Haarlem omvatte de kantons Haarlem en Zaandam.¹⁶ Dit arrondissement vormt een interessante casus omdat het vanaf het najaar van 1944 een andere oorlogservaring had dan Den Bosch. De Hongerwinter van 1944-1945 had een enorme impact op de lokale bevolking. Haarlem is daarom bij uitstek een casus om de gevolgen van de hongersnood in 1944-1945 voor de criminele activiteiten van burgers te onderzoeken. Het gerechtelijke arrondissement Haarlem was, qua bevolkingsomvang en gemengde landelijke en stedelijke bevolking vergelijkbaar is met de situatie in 's-Hertogenbosch. Ook dit arrondissement bevat steden – in dit geval Haarlem en Zaandam – en ommeland met agrarische

13 BHIC, Archief Rechtbank in 's-Hertogenbosch 1950-1959 (1091), bijlage 1: rechtsgebieden van de arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch en de daaronder ressorterende kantongerechten volgens de wet van 17 november 1933.

14 Moors en Spapens, *Criminele families in Noord-Brabant*, 58-68.

15 Jan van Oudheusden en Henk Termeer (red.), *Tussen vrijheid en vrede. Het bevrijde Zuiden september '44 – mei '45* (Zwolle 1994) 74-80.

16 Noord-Hollands Archief, Archief Arrondissementsrechtbank Haarlem (411), bijlage 1: Lijst van gemeenten in het arrondissement Haarlem, volgens de wet van 17 november 1933.

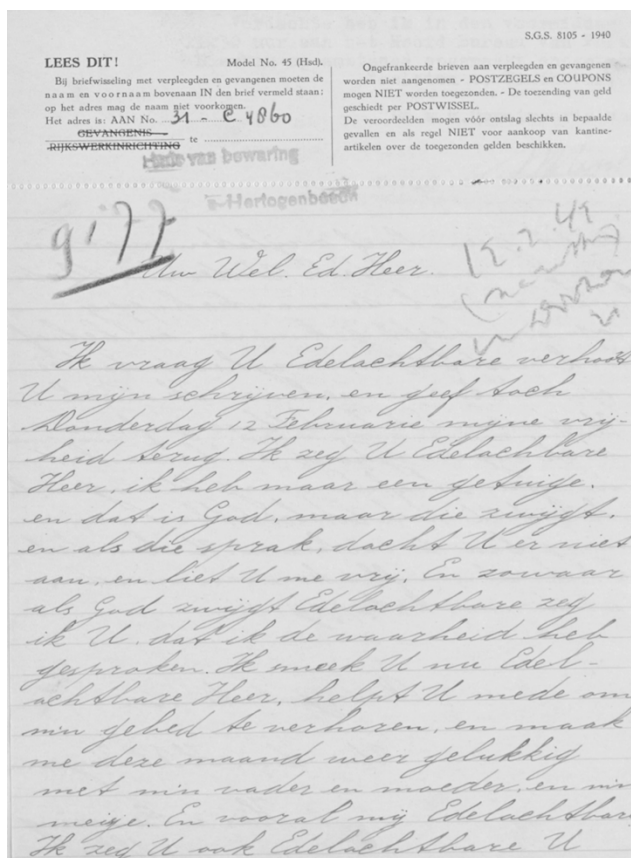
en industriële activiteiten.¹⁷

Van de arrondissementsrechtbanken 's-Hertogenbosch en Haarlem zijn inmiddels de procesdossiers en vonnissen uit de periode 1936-1949 gescand en doorzoekbaar gemaakt met behulp van *Optical Character Recognition* (OCR). Het *Humanities Lab* van de Radboud Universiteit Nijmegen heeft een *digital text mining tool* ontwikkeld die de onderzoeker ondersteunt bij het doorzoeken van het bronnenmateriaal. Concreet betekent dit dat de tekst doorzoekbaar is op trefwoorden (zoals bijvoorbeeld 'oorlogsomstandigheden' of 'rijwioldiefstal') en tekstcombinaties waarin dit soort sleutelwoorden gebruikt worden. Het gebruik van zoekfilters (op jaar of archief) kan de resultaten verder verfijnen. De tool maakt het mogelijk in het omvangrijke materiaal tekstpassages te identificeren waarin betekenis wordt gegeven aan misdrijven zoals diefstal en heling. Ook is het mogelijk om bronnen van een bepaalde bronnensoort te verzamelen, bijvoorbeeld door te zoeken op termen uit een brievenhoofd of briefpapier. Daarbij zijn vooral teksten interessant waarin verdachten of anderen betekenis geven aan een misdrijf, zoals aan rechters en officieren van justitie gerichte briefjes uit de gevangenis en inlichtingenrapporten van medewerkers van de reclassering.

In de volgende, meer experimentele fase van de ontwikkeling van de *tool* wordt bekeken of het door middel van kunstmatige intelligentie lukt om het programma zelfstandig bronnen of tekstfragmenten te laten herkennen die voor de onderzoeker interessant zijn. Van tevoren wordt er eerst een selectie gemaakt van trainingsmateriaal dat als 'interessant' wordt aangemerkt, waarna het programma mogelijk op het eerste gezicht onbekende patronen in deze stukken kan ontdekken, zoals het gebruik van bepaalde woorden. De belangrijkste functie van de *tool* blijft echter het doorzoekbaar maken van grote hoeveelheden tekst. Het is vervolgens de taak van de historicus om een kwalitatieve analyse van het gegenereerde bronnenmateriaal te maken.

17 De beroepsbevolking van de gebieden Noord- en Zuid-Kennemerland, Haarlem en de Zaanstreek omvatte in 1947 151.360 personen. De beroepsbevolking van de gebieden Meijerij van 's-Hertogenbosch, Oostelijk industriegebied van Noord-Brabant, Eindhoven en Land van Cuijk omvatte gezamenlijk 187.769 personen. Zie: Volkstelling, <http://www.volkstelling.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT1947A2/index.html> (geraadpleegd 12 juli 2021).

Afbeelding 1: Een fietsendiefbepleit zijn zaak. BHIC 810, inv.nr. 14, procesdossier 9177.

Vernieuwing en meerwaarde

Het onderzoeksproject *Criminaliteit in oorlogstijd* is vernieuwend door het gebruik van gerechtelijk bronnenmateriaal, de focus op 'gewone mensen' en de aandacht voor het functioneren van de rechtsstaat tijdens de bezetting. Ondanks de grote waarde van het gerechtelijke bronnenmateriaal over de Tweede Wereldoorlog, dat diverse Nederlandse archiefinstellingen bewaren, hebben onderzoekers hier tot nog toe weinig gebruik van gemaakt. Dit materiaal werd bij digitaliseringsrondes vaak overgeslagen, omdat het privacygevoelige informatie bevat en het soms om zeer omvangrijke reeksen gaat. Recente voorbeelden van digitalisering van dit type materiaal, zoals het project *Tribunaalarchieven als digitale onderzoeksfaciliteit* (TRIADO) over de naoorlogse Bijzondere Rechtspleging, laten echter zien dat digitalisering ruimte biedt voor nieuwe onderzoeksvra-

gen en -methodes en nieuwe aansprekende verhalen naar boven haalt.¹⁸ Ook andere binnen- en buitenlandse projecten hebben bewezen dat digitalisering van gerechtelijk bronnenmateriaal en het gebruik van digitale *tools* nieuwe mogelijkheden bieden voor wetenschappelijk onderzoek, mits de onderzoekers zelf duiding geven en context inzetten bij de interpretatie van de resultaten.¹⁹

Gezien het feit dat oorlogsomstandigheden opvattingen over strafbaar gedrag veranderden, ligt de focus van historisch onderzoek naar strafbare feiten vaak op verzet (strafbaar tijdens bezetting) en collaboratie (strafbaar na bevrijding). Hoewel onder andere Hans Blom al in de jaren tachtig opriep tot nuancering van het goed/fout-denken in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog, blijft het, zeker in het beeld dat bij het grote publiek leeft over de bezettingstijd, nog altijd moeilijk om de ambiguïteit en complexiteit van de bezettingsperiode adequaat over te brengen. Wanneer het in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog over 'criminaliteit' gaat, wordt dan ook meestal collaboratie of verzet bedoeld. Hierdoor weten we heel weinig over 'gewone' criminaliteit, behalve dat die welig tierde. Zo is er nog maar weinig bekend over het gedrag en de opvattingen van 'gewone' mensen die tijdens de bezetting betrokken waren bij criminaliteit. Juist die gerechtelijke bronnen zijn bij uitstek geschikt om de stem van deze mensen te laten horen, omdat zij in veel andere bronnen niet aan het woord komen.²⁰ In recente onderzoeken naar gevangenen hebben Ralf Futselaar en Bas von Benda-Beckmann geconstateerd dat tijdens de bezetting bijzonder veel 'gewone' burgers in het strafrechtssysteem verzeild raakten. Hun ervaringen werden na de bevrijding echter volledig overschaduwed door die van gevangenen verzetslieden. Dit kwam vooral doordat die laatsten wél met hun getuigenissen naar buiten kwamen, terwijl niet-politiek gemotiveerde criminel-

18 Ismee Tames, 'Digitale ontsluiting van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Mogelijkheden en onmogelijkheden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 133:2 (2020) 303-324.

19 Zie bijvoorbeeld Ralf Futselaar en Milan van Lange, 'Ontwapenend onderzoek. De kruisraketendiscussie geanalyseerd' op <https://niodbibliotheek.blogspot.com/2018/03/ontwapenend-onderzoek-de.html> en <https://www.oldbaileyonline.org>, waarop transcripties van rechtszaken voor de Londense rechtbank online toegankelijk en doorzoekbaar zijn gemaakt.

20 Historici die de middeleeuwen en vroegmoderne tijd onderzoeken maken graag gebruik van gerechtelijke bronnen om de stem van 'gewone' mensen te horen. Bijvoorbeeld: Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France* (Stanford 1987) en Arlette Farge, *The Allure of the Archives* (New Haven 2013) 5-6.

en zwegen.²¹ Door naar gerechtelijk bronnenmateriaal te kijken kan er recht worden gedaan aan de diversiteit van gedragingen en opvattingen tijdens de bezetting. De focus op criminaliteit biedt zo een unieke kijk in het dagelijks leven van gewone burgers tijdens de bezetting.

Ten slotte biedt het onderzoeksproject meer inzicht in het functioneren van de rechtsstaat in een periode van crisis. Hoewel het thema van de *toename* van criminaliteit door historici en criminologen van verschillende generaties is aangestipt, gebeurde dit steeds binnen het kader van onderzoek waarbij er een sociaaleconomische focus lag op armoede en honger. Daardoor kwamen *opvattingen* over criminaliteit niet aan de orde.

Al in de jaren veertig zetten criminologen het thema van toenemende criminaliteit tijdens de Tweede Wereldoorlog op de agenda. Zij suggererden destijds dat er sprake was van een zeker normverval, maar deden dat vooral in de hoop dat de criminaliteitscijfers weer zouden dalen. Toen dat aan het einde van de jaren veertig inderdaad gebeurde, was het thema van criminaliteit in oorlogstijd voor hen niet meer relevant.

Loe de Jong besprak in zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* de zogenaamde 'economische criminaliteit' (waaronder zwarte handel) en de bestrijding daarvan, maar baseerde zich hierbij op Duitse bronnen. De Jong zag criminaliteit primair als een sociaaleconomisch probleem. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de hoofdstuktitel 'Verarmend Nederland' waaronder hij dit thema behandelde.²² Ook latere generaties onderzoekers, waaronder Hein Klemann en, recenter, Ingrid de Zwarte, kaarten de toename van economische criminaliteit aan in hun werk. Dit doen ze vanuit nadrukkelijk sociaaleconomische of op het voedselbeleid gerichte vraagstellingen. Opvattingen over criminaliteit worden daarbij soms kort aangestipt, maar niet systematisch onderzocht, onder andere omdat gerechtelijke bronnen in hun werk een ondergeschikte rol spelen.²³

Door opvattingen over criminaliteit centraal te stellen en gerechtelijk bronnenmateriaal te bestuderen, kunnen we beter begrijpen hoe de rechtsstaat functioneerde onder de druk van de bezetting en wat de wisselwerking was tussen opvattingen van burgers en juristen. De werking van de rechtsstaat is immers niet statisch. Hoewel er op beperk-

21 Ralf Futselaar, *Gevangenen in oorlogstijd* (Amsterdam 2015) 34-40; Bas von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel. Een Duitse gevangenis in Scheveningen* (Amsterdam 2019) 137, 139-150.

22 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, Eerste Helft, Mei '43-Juni '44 (Den Haag 1976) 211-215.

23 Hein Klemann, "Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk..." De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948', *BMGN* 115:4 (2000) 532-560, aldaar 534; De Zwarte, *De hongervinter*, 199, 206, 317.

te schaal eerder onderzoek is gedaan naar de rechterlijke macht tijdens de bezetting, lag de nadruk bij dat onderzoek vooral op de vraag in hoeverre de bezetter erin slaagde om het gerechtelijke apparaat te infiltreren, bijvoorbeeld door de instroom van nationaalsocialistische magistraten en de introductie van nieuwe rechtsvormen zoals de vrederechtspraak.²⁴ Enkele onderzoeken naar de werking van rechtbanken op arrondissementsniveau laten echter zien dat deze infiltratie noch bij het Openbaar Ministerie, noch op het niveau van rechters overheerste.²⁵ De rechtsprekende macht, die bevolkt werd door zowel nieuw geïntroduceerde nationaalsocialisten als al langer zittende juristen met andere overtuigingen, beschikte over voldoende manoeuvreerruimte om zelf invulling te geven aan de confrontatie met toenemende criminaliteit. Criminaliteit die vaak gepleegd werd door burgers die de wet in 'gewone' tijden wellicht niet zouden overtreden.

24 Derk Venema, *Rechters in oorlogstijd*, 253-275.

25 Jan Barendsen en Derk Venema, *De rechtbank Arnhem en de Duitse bezetting* (Nijmegen 2004); Ton van den Brandt, *Amsterdamse zaken. De rechtbank en de stad* (Amsterdam 2006).

Ambtenaren en aktetassen

Besturen in bezettingstijd

Wim van Meurs

Op een maandagmorgen begaf ambtenaar A. de V.¹ zich onder een kil lentezonnetje te voet naar het ministerie waar hij sinds enkele jaren een vaste aanstelling had. Daar aangekomen plaatste hij de lederen aktetas, een geschenk van zijn ouders, naast het bureau, spande een nieuw blad in de schrijfmachine en opende het dossier waarmee hij bezig was geweest, om zich er opnieuw in te verdiepen. Afgezien van de schrijfmachine is dit het bijna tijdloze beeld van een Weberiaanse ambtenaar die onpartijdig en loyaal zijn taken uitvoert. (Sinds de Toeslagenaffaire zouden we zeggen 'harteloos' en 'zonder menselijke maat').² Alleen was dit geen gewone morgen: het was 20 mei 1940, de eerste maandagmorgen na de Duitse inval en de capitulatie van Nederland.

In het Nationaal Archief heb ik de nota die het resultaat was van De V's noeste tikwerk op die ochtend lang in handen gehouden. Opgevoed en opgeleid met verhalen over de Tweede Wereldoorlog als een opeenvolging van diplomatieke meesterzetten, bloedige veldslagen en heroïsche daden, bood deze nota mij een heel andere historische sensatie. Ze was enerzijds zo normaal en anderzijds zo abnormaal! Abnormaal, alsof ik verwacht had dat ook deze ambtenaar onmiddellijk zou onderduiken of zich bij een verzetsgroep zou aansluiten. Normaal, omdat de regering in 1937 had vastgelegd dat overheidsdienaren hun werk in het geval van een buitenlandse bezetting dienden voort te zetten, zonder evenwel 's-landsbelang te schaden. Op talrijke terreinen van bestuur of economie en maatschappelijk leven was er in de abnormale tijd van de bezetting ook veel normaliteit van alledag, wat we door de overbekende canon en beelden van oorlog en bezetting dreigen te vergeten, net zoals de grote mate van continuïteit en personeel, bestuur en beleidsuitvoering.

Oorlog en bezetting

Tijdens de Duitse bezetting en in de naoorlogse jaren stonden bestuurders van provincies en gemeentes en hun ambtenaren voor grote uitdagingen. Samenwerken met de bezetter – de opdracht van de regering in ballingschap – betekende laveren tussen nazi-bevelen, eigen initiatief en

1 Naam bij de auteur bekend.

2 Tweede Kamer der Staten-Generaal, Klem tussen balie en beleid. Rapport – Tijdelijke commissie uitvoeringsorganisaties (Den Haag 2021).

verwachtingen/behoefte van de burgerbevolking. Afgerekend werd er na de bevrijding. De decentrale bestuursniveaus van provincie en gemeente bleven in het historisch onderzoek naar de oorlog onderbelicht, met uitzondering van de spreekwoordelijke 'burgemeester in oorlogstijd'. Dit vergelijkende onderzoeksproject richt zich op het bestuur van Zeeland, Gelderland en Groningen en van een aantal steden in elke provincie. De reconstructie van relevante beleidsvragen (o.a. ordehandhaving, voedselvoorziening, infrastructuur) en vooral biografieën van individuele bestuurders en ambtenaren biedt de bezoeker van de web-expositie en de lezer van de bundel, die beide deel uitmaken van het project, alle gelegenheid tot historische empathie. Ook biedt het inzicht in het alledaagse leven van burgers en bestuurders, *achter* het overbekende verhaal van de Tweede Wereldoorlog en *buiten* de Randstad.

De actuele coronacrisis wordt niet alleen in de media, maar ook door de premier met bezettingsjaren in de Tweede Wereldoorlog vergeleken. De vergelijking is een poging om de ingrijpende gevolgen van de crisis voor het leven van alledag uit te drukken: Nederland heeft uit de geschiedenis van de twintigste eeuw geen andere vergelijking te bieden voor de actuele coronacrisis. Omgekeerd laat die actualiteit ons zien welke gevolgen een maatschappelijke crisis heeft voor bestuurders: gedwongen problematische beleidskeuzes en kwesties van publiek vertrouwen die daaruit volgen. We beseffen te weinig in welke mate het leven van burgers – van huwelijk tot beroep, van sport tot onderwijs – ook in deze extreme jaren van oorlog en bezetting doorging. Politieke en ambtelijke functionarissen bleven verantwoordelijk voor de burgers, de bedrijven en het openbare leven in de stad of provincie in een sterk veranderd krachtenveld. Meer nog dan het verhaal van de burgers, die maatregelen van de bezetter veelal ondergingen, geeft het verhaal van de bestuurders, die zelf mede richting en uitvoering gaven aan het beleid, zicht op de realiteit en keuzes van de oorlogsjaren. Ongeacht hun politieke overtuiging moesten bestuurders juist op decentraal niveau zowel met de nationale machthebbers en overheden als met de verwachtingen en behoeftes van de burgers rekening houden.³

Burgemeester in oorlogstijd

Zowel in de publieke beeldvorming als in het wetenschappelijk onderzoek bestaan 75 jaar na de bevrijding twee tegenstrijdige beelden van bestuurders en ambtenaren in oorlogstijd. Dat is enerzijds het beeld van

3 Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006); Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt 2004).

de bureaucratische collaborateur die de politieke machthebbers dient, ongeacht welk regime. Anderzijds bestaat het beeld van de ambtenaren die met de nodige opoffering en volharding, in afwezigheid van parlement en regering, het Nederlands bestuur continueren om zo groter kwaad voor het Nederlandse volk af te wenden. De 'burgemeester in oorlogstijd' staat voor het dilemma dat hieruit volgt: voldoende coöperatie om de NSB en de bezetter voor te blijven, maar zonder de grens van collaboratie en landverraad te overschrijden.⁴

Het eerste uitgangspunt van het project 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' is om de focus te leggen op het decentrale bestuursniveau van provinciebesturen en gemeentes, omdat daar de conflicten en keuzes het meest concreet en persoonlijk werden.⁵ Het onderzoek richt zich op deze vergeten groep van bestuurders en ambtenaren in oorlogstijd en niet alleen op de 'burgemeester in oorlogstijd'. Na de meidag van 1940 bevonden de regering en monarch zich in ballingschap en werden op nationaal niveau bestuurstaken overgedragen aan de secretarissen-generaal van de ministeries. Hen werd net als alle ambtenaren de opdracht gegeven om op hun post te blijven en met de bezetter samen te werken, zolang diens directieven niet evident tegen het landsbelang ingingen. Ook was de opdracht om zo het Nederlandse volk voor erger te behoeden, bijvoorbeeld doordat ze vervangen werden door NSB'ers en collaborateurs. De Staten-Generaal kwamen niet meer bijeen en de zittingsperiode eindigde in mei 1941, toen een aantal leden zich al als gijzelaar in St. Michelsgestel bevond. In juli 1941 werden alle politieke partijen verboden. Op decentraal niveau werden de representatieve organen medio 1941 ontbonden en bleven Commissarissen der Koningin, burgemeesters, politiecommissarissen en gemeentesecretarissen over als bestuurders met hun ambtelijke apparaat. De scheidslijn tussen gekozen of benoemde bestuurders en ambtenaren in loondienst werd zo door het inherent 'politiek' karakter van alle beleidsvorming en uitvoeringsvragen steeds kleiner. Politieke bestuurders waren sterk op hun ambtelijke apparaat aangewezen en hoge ambtenaren werden zo gedwongen om politieke keuzes te maken.

Het tweede uitgangspunt is het centraal stellen van het proces van uitbreiding en professionalisering van het bestuursapparaat dat met de economische crisis van de jaren dertig in een stroomversnelling was

4 Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020).

5 Het onderzoeksproject *Lokaal besturen tussen bezetter en burger* wordt gefinancierd door het Mondriaan Fonds in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Sport en Welzijn. Het is de komende jaren te volgen via <https://www.ru.nl/rich/our-research/research-groups/cultures-of-war-and-liberation/current-projects/projects/project-lokaal-besturen-tussen-bezetter-en-burger/>.

Verordnungsblatt Verordeningenblad

für die besetzten niederländischen Gebiete   voor het bezette Nederlandsche gebied
Stück 25   Aflevering 25

Ausgegeben am 12. Oktober 1943   Verschenen 12 October 1943

INHALT.	Seite	INHOUD.	Blz.
97. Verordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über die deutsche Gerichtsbarkeit in Vormundschaftsachen	331	97. Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende de Deutsche rechterlijke macht voor voogdijzaken.	331
98. Verordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über Massnahmen im Bereich der öffentlichen Jugendwohlfahrtspflege	336	98. Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende maatregelen op het gebied van de openbare sociale jeugdzorg	336

Afbeelding 1. Het Verordeningenblad waarin de Duitse bezetter verordeningen en besluiten bekend maakte (1943).

geraakt. Dit proces laat een grote mate van continuïteit zien en liep door tijdens de periodes van bezetting, bevrijding, zuiveringen en wederopbouw. De Duitse bezetting wordt zo niet als geïsoleerde en uitzonderlijke periode in de Nederlandse geschiedenis behandeld, maar als integraal deel van een langere periode van crisis en dwang tot eind jaren veertig. Talrijke carrières van bestuurders en ambtenaren begonnen in deze jaren of werden er in ieder geval sterk door beïnvloed. Dat geldt voor ambtenaren die op hun post bleven en voor NSB'ers die vrijgevalen posten overnamen. Het geldt ook voor ambtenaren uit de oorlogstijd die hun carrière na de oorlog – al dan niet beschadigd – konden voortzetten, maar ook degenen die weggezuiverd werden en niet te vergeten de ambtenaren van de bijzondere rechtspleging.

Vraagstelling en aanpak

Welke patronen zijn te onderkennen in het handelen van decentrale bestuurders in het politieke krachtenveld tijdens bezetting en bevrijding? Het project richt zich bewust op een aantal decentrale overheden buiten de Randstad. Enerzijds was de realiteit van bezetting en bevrijding in een aantal opzichten een andere in de kleinere steden in de periferie dan in de grote steden van de Randstad. Anderzijds blijft dit gemeenteni-

veau buiten beeld in de nationale geschiedschrijving van bezetting en bevrijding. Dat terwijl in de lokale geschiedwerken veelal een vergelijkend perspectief ontbreekt en de aandacht zich bovendien vooral op de gevolgen van de bezetting voor de burgers van de gemeente richt. Enkele uitzonderingen daargelaten (zoals individuele heldhaftige burgemeesters of foute politiecommandanten) komen daarbij de bestuurders en hun dilemma's nauwelijks in beeld.

Gekozen is voor middelgrote steden in drie verschillende provincies, bijvoorbeeld Stadskanaal, Goes en Apeldoorn. De drie provincies werden deels al in 1944 en deels pas in 1945 bevrijd: Zeeland, Gelderland en Groningen. Medio 1941 werden de gemeenteraden ontbonden, maar de burgemeester bleef in ambt, ondersteund door enkele door hem benoemde wethouders. Zulke steden beschikten in de oorlog over een eigen zelfstandig bestuursapparaat dat voldoende uitgedifferentieerd was, terwijl tegelijk de kring aan relevante personen overzichtelijk blijft in het onderzoek. Ook waren deze gemeenten perifeer en klein genoeg om sterk afhankelijk te zijn van de beleidsmaatregelen die op nationaal niveau door de ministeries en door de bezetter werden genomen. Naast deze steden wordt gekeken naar het bestuur van de provincies zelf in oorlogstijd, met een Duitse *Beauftragte* als toezichthouder van Seyß-Inquart.⁶ Ook hier ontbrak vanaf 1941 het democratische element van Provinciale Staten, maar bleven de Commissaris der Koningin en ambtenaren verantwoordelijk.

Deelprojecten

Het onderzoek bestaat uit drie deelprojecten, elk met een eigen deelvraag. Elke deelvraag gaat uit van de beschikbaarheid en ordening van specifiek bronnenmateriaal om zo een efficiënte werkwijze te garanderen. Tegelijk zorgen de deelvragen voor verschillende perspectieven die elkaar aanvullen. *Deelproject 1 'Biografie'* richt zich op de loopbaan en biografie van (politieke en ambtelijke) functionarissen op gemeente- en provincieniveau in de jaren van oorlog en bevrijding en omgekeerd op een aantal sleutelfuncties en de ontslagen en benoemingen op die functie tijdens bezetting en bevrijding. *Deelproject 2 'Bestuur'* richt zich daarentegen op belangrijke beleidskeuzes die door deze functionarissen gemaakt moesten worden en het krachtenveld waarin dit gebeurde. *Deelproject 3 'Oordeel'* richt zich op de beeldvorming en oordelen in de lokale en nationale pers direct na de oorlog over het functioneren van lokaal bestuur en

6 Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande: Versuch und Scheitern Nationalsozialistischer Neuordnung* (Berlijn en Boston 1968).

Afbeelding 2. De laatste vergadering van het college van Burgemeester en Wethouders voor het optreden van een NSB-bestuurscollege, 29-8-1941. Foto door Cornelis Henning. Bron: Zeeuws Archief, Historisch-Topografische Atlas Middelburg, inv.nr. B 376.

beleid in oorlogs- en bezettingsperiode. Bovendien is er speciale aandacht voor de oordelen die na de bevrijding door de Bijzondere Rechtspleging over deze bestuurders werden geveld.

Deelproject 1: Biografie.

Hoe ontwikkelden zich de loopbaan van (politieke en ambtelijke) bestuurders op gemeente- en provincieniveau? In elke gemeente en provincie maakte een beperkt aantal functionarissen tijdens bezetting en/of bevrijding de dienst uit: de commissaris van de Koningin, burgemeester, wethouders, politiecommandant, de *Beauftragte* van de bezetter, de commandant van het Militair Gezag, gemeentesecretaris en leidende ambtenaren. Dit deelonderzoek gaat uit van deze geselecteerde functies en onderzoekt de opeenvolgende dragers van dit ambt en omgekeerd ook de loopbaan van deze individuele ambtsdragers. Veel informatie is reeds beschikbaar in de vorm van lokale geschiedschrijving per gemeente. Daarin staat echter in de regel de unieke ontwikkeling van de eigen gemeente op de voorgrond en spelen de goed/fout-vraag en het perspectief van de bevrijding als breukpunt een dominante rol. Vernieuwend is dus het perspectief dat alle lokale bestuurders zich tijdens de bezetting en bevrijding zowel tot de nationale politiek als tot de lokale bevolking moesten verhouden. Vanuit deze vergelijkende vraag worden patronen zichtbaar die het unieke verhaal van elke gemeente ontstijgen en tegelijk een decentrale laag toevoegen aan het veelal nationale verhaal van de oorlogsgeschiedenis. Ook het besluit van de bezetter om een bestuurder op een bepaald moment al dan niet door een NSB'er te vervangen is een sleutelmoment. Hetzelfde geldt omgekeerd voor de naoorlogse zuive-

ringen.

Deelproject 2: Bestuur.

Welke handelingsruimte hadden en gebruikten lokale bestuurders in de beleidsvorming en -uitvoering in het krachtenveld tijdens de bezetting en de bevrijding? Alle bestuurders en verantwoordelijke ambtenaren moesten zich verhouden tot een nationale overheid zonder Nederlandse politici en een Duitse bezettingsmacht, maar ook tot hun machtsbasis en legitimiteit op lokaal niveau. De gemeentearchieven, officiële bekendmakingen en kranten geven inzicht in de gemaakte keuzes en onderhandelingen met anderen in het krachtenveld. Het onderzoek richt zich op aantal sleutelmaatregelen met betrekking tot openbare orde en justitie, voedselvoorziening en economische regulering. Dergelijk beleidsonderzoek heeft in de afgelopen jaren een hoge vlucht genomen, juist om afstand te nemen van het nog steeds dominante fout/goed-perspectief. Beleidsonderzoek richt zich echter tot nu toe vrijwel uitsluitend op het nationale niveau, hoogstens aangevuld met enkele illustratieve lokale casestudies.⁷

Deelproject 3: Oordeel.

Op basis van welke normen en verwachtingen werd door de publieke opinie (media) en door justitie geoordeeld over het handelen van bestuurders in bezettingstijd? De belangrijkste bronnen voor dit deelonderzoek zijn de media: met name lokale en regionale kranten direct na de oorlog, aangevuld met (illegale) pers uit de oorlogsjaren en de oordelen die daarin over bestuursinstellingen, het gevoerde beleid en individuele functionarissen naar voren komt. Evenzo belangrijk zijn de dossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging en tribunaal die na de bevrijding moesten bevinden over het handelen van individuele functionarissen tijdens de bezetting en hoe deze personen zich rechtvaardigden. In veel gevallen wordt in de media geoordeeld over meerdere personen die in de bezettingsjaren dezelfde functie vervuld hebben. Samen bieden deze oordelen een eerste beeld van bestuurders en ambtenaren tijdens de bezetting. Daarbij komen de retrospectieven en oordeelsvorming in de eerste vergaderingen van de herstelde vertegenwoordigende organen op decentraal niveau.

⁷ Hinke Piersma, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd* (Amsterdam 2019); P. H. J. Essers, *Belast verleden. Het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime* (Deventer 2012); I.J.J. de Zwarte, *The Hunger Winter: Fighting Famine in the Occupied Netherlands, 1944-1945* (Cambridge en New York 2020); Marcel E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie, 1940-1945. Een departement in oorlogstijd, Geschiedenis van het Ministerie van Justitie 1798-1998. Deel 3* (Amsterdam 2016).

Vernieuwing en meerwaarde

In meerdere opzichten is het onderzoeksproject vernieuwend en heeft het een meerwaarde ten opzichte van bestaand wetenschappelijk onderzoek en bijbehorende kennisbenutting. Ten eerste verplaatst het onderzoek zich niet in de positie van de burgers als al dan niet passieve slachtoffers van het regime van de bezetter, maar in functionarissen in bestuurlijke verantwoordelijkheid voor beleidskeuzes of ten minste voor de implementatie van beleid op lokaal niveau. Ten tweede, door de aandacht te verplaatsen van het nationale en internationale naar het lokale gemeentelijke niveau. De meeste vakliteratuur richt zich op de 'grote politiek' en daarmee op de Randstad, hoewel de spanning tussen bezettingsregime en burgerbevolking voor lokale bestuurders minstens zo concreet is. Ten derde biedt het verhaal van bezetting en bevrijding op dit lokale niveau en zonder moreel oordeel achteraf over verzet, coöperatie of collaboratie verrassende inzichten hoe ook bestuurders, net als andere burgers, hun persoonlijke en professionele keuzes aanpasten aan ongewone en onzekere tijden. Het oordeel van de bezetter en van de lokale burgers in de tijd zelf over het handelen van deze bestuurders is wél onderdeel van het onderzoek. Ten vierde en daarop aansluitend, omvat de periode van bestuurlijke crisis en onzekerheid niet alleen de bezettingsjaren. Meeegenomen wordt in wat bekend staat als de 'de lange oorlog' ook de periode van bevrijding en herstel of vernieuwing van de politiek-bestuurlijke orde. Ten vijfde ligt de belangrijkste waarde in de maatschappelijke valorisatie door middel van biografische reconstructies. Er zijn veel goede voorbeelden van hoe complexe en beladen onderwerpen voor een breed publiek inzichtelijk gemaakt kunnen worden juist door ze te concretiseren in individuele lotgevallen. Te denken valt aan de nieuwe vaste tentoonstelling in de Oorlogsmuseum van Overloon, de boevenverhalen van het Brabants Historisch Informatie Centrum of, dichterbij dit onderzoek, een Duitse website met ambtenarenbiografieën. Al stelt die wél de schuldvraag centraal.

Het voorgestelde project heeft een insteek die vergelijkbaar is met een aantal recente projecten van het NIOD. Een pas gestart NIOD-onderzoek in opdracht van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten richt zich sterk op vragen als collaboratie en medeschuld aan de Jodenvervolgung. NIOD-onderzoek voor Amsterdam en Rotterdam poogt net als het voorgestelde project zicht te krijgen op de bestuurlijke realiteit van de bezettingsjaren, inclusief de gevolgen van de gemaakte beleidskeuzes. Ook dit onderzoek richt zich net als het vooronderzoek naar de Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd op verwijtbare collaboratie. De overeenkomst betreft de keuze voor een gemeentelijk of beleidsniveau met bijbehorende methodes van onderzoek, maar het afstand nemen van morele oordelen is een wezenlijk verschil in benadering. Juist op deze manier biedt het project de gebruikers de ruimte om zich in te leven in de persoonlijke en bestuurlijke dilemma's in de context van de tijd zelf,

met alle bijbehorende onzekerheden, dwang en crises.

Valorisatie

De meerwaarde van het project voor het publieke debat is dat nieuwe inzichten uit recent onderzoek over de periode rondom de Tweede Wereldoorlog tastbaar gemaakt worden. In het leven van de 'gewone Nederlander' was niet alleen de Duitse inval en bezetting een periode van grote onzekerheid en abnormaliteit: economische en sociale crises, het geweld van oorlog, bezetting en verzet, maar ook de grote veranderingen en ontberingen van bevrijding en wederopbouw. Het project maakt goed geïnformeerde inleving in de alledaagse realiteit van bezetting en bevrijding voor burgers, maar vooral ook voor bestuurders mogelijk. Op individueel niveau betekenden zuiveringen in de ambtenarij tijdens de bezetting of na de bevrijding het professionele einde voor de een, maar carrièrekansen voor de ander. Oordelen van goed of fout over keuzes die in die context van die tijd gemaakt werden, zijn met de kennis en morele maatstaven van nu makkelijk uit te spreken. Deze keuzes worden lastig als goed of fout te beoordelen als we ze concretiseren als momenten in individuele levens. Des te meer als we zien hoe er in de coronacrisis geworsteld wordt met individuele of groepsbelangen en een algemeen belang en institutionele keuzes.

Nu de Tweede Wereldoorlog steeds verder in het verre verleden verdwijnt, is het academisch onderzoek steeds minder geïnteresseerd in morele kwesties van schuld en collaboratie en richt het zich in plaats daarvan op beleid, instellingen en continuïteiten. De publieke herinnering lijkt echter steeds meer gericht op schuld en verwijtbaarheid, slachtoffers en daders. Dit kan te wijten zijn aan de voordelen van het perspectief achteraf, maar ook aan het lage vertrouwen in overheidsfunctionarissen vandaag de dag. De reconstructie van de biografie van belangrijke ambtenaren en van de beleidsdilemma's en -beperkingen waarmee zij werden geconfronteerd in een historische context vol onzekerheden, zou kunnen bijdragen aan een beter begrip van de privé- en beroepskeuzes die werden gemaakt. Dit onderdeel van de kennisverspreiding is slechts een potentiële hub voor latere spin-off projecten, zoals een (web)tentoonstelling of zelfs een simulatiespel.

Het project is relevanter voor een andere publieke kwestie. Momenteel wordt het functioneren van het democratisch systeem van vele kanten bekritiseerd en de kritiek betreft veel meer dan alleen een vermeend 'democratisch tekort'. De coronacrisis met haar vele dilemma's van beleidsdeskundigheid en publiek vertrouwen heeft aangetoond dat het ook ambtenaren en bestuurders aangaat. Opinies in de media ontkennen ofwel de Weberiaanse onpartijdigheid van het ambtelijk apparaat, ofwel eisen minder politisering en meer op expertise gebaseerd bestuur. Het projectteam zal wijzen op de tegenstrijdige verwachtingen die wij hebben

van ambtenaren en overheidsinstellingen. De teamleden zullen selectief input leveren voor het publieke debat over bijvoorbeeld integriteit en klokkenluiders; lobbyen en de staatsbureaucratie; politieke gevoeligheid en contacten tussen ministeries en het parlement; of het vertrouwen op wetenschappelijke expertise.

Voor de (vervolg)opleiding van ambtenaren biedt het project (historisch) oefenmateriaal voor de analyse van beleidsvraagstukken en de reconstructie van besluitvormingsprocessen. Bovendien zijn inzicht in de wijze waarop het ambtelijk apparaat zich in de loop der jaren heeft ontwikkeld en reflectie op inherente spanningen troeven voor de weerbaarheid van overheidsinstellingen en individuele ambtenaren. Alle deelprojecten zijn hier relevant: publiek imago, speciale rechten en plichten, stilzwijgende invloed op beleidsvorming en verantwoordingsplicht of loyaliteit. Reflexiviteit is van cruciaal belang voor het functioneren van een ambtenaar vandaag, die om moet gaan met tegenstrijdige loyaliteiten en contrasterende publieke verwachtingen.

De stem van het volk

Percepties en verwachtingen van de democratie in
naoorlogs Nederland

Solange Ploeg

De verkiezingscampagne van 2021 zal de geschiedenisboeken in gaan als een bijzonder geval. Geen drukbezochte verkiezingsbijeenkomsten, debatten voor een groot publiek en politici die dagenlang handen schudden in alle uithoeken van het land: er was slechts sprake van 'een online- en televisiecampagne'. De versoberde televisiedebatten gaven het podium aan 'gewone' kiezers die politici confronteerden, een ontwikkeling die *de Volkskrant* zelfs 'dé ontdekking van deze campagne' noemde.¹ Zo nieuw is dit format echter niet. Vanaf het einde van de jaren vijftig nam de aandacht voor de interactie tussen burgers en politici toe in verkiezingstijd. Allerhande mediaformats zagen het licht: radioprogramma's met inbellende luisteraars die hun mening gaven over politieke kwesties, opiniepeilingen in kranten, televisieshows waarin het publiek actief participeerde en campagnespots met de 'gewone' burger in de hoofdrol. Daarnaast raakten ook de nieuwe sociale wetenschappers en opiniepeilers gefascineerd door het gedrag en de politieke mening van burgers.

Het zijn deze communicatieve praktijken en de mediaplatformen waarop ze plaatsvonden die centraal staan in mijn promotieonderzoek. De nadruk ligt op de rol die de massamedia in de periode 1945-1980 speelden bij het mediëren van de interactie tussen burgers en politici in verkiezingstijd en daarmee in de beeldvorming over democratie en politieke representatie. Verkiezingscampagnes zijn volgens de Duitse politiek historicus Thomas Mergel namelijk bij uitstek periodes van nauw contact tussen burgers en politici.² De vraag die centraal staat in mijn onderzoek is: hoe gaven omroepen, journalisten, opiniepeilers en andere deskundigen vorm, inhoud en betekenis aan de relatie tussen burgers en politici? Ook richt ik mij op de rol die sociale wetenschappers speelden bij de betekenisgeving aan deze relatie: hoe interpreteerden zij abstracte

1 Bert Wagendorp, 'Het debat tussen Ploumen en Kaag ging het bevattingvermogen van de journalisten te boven', *de Volkskrant* (9 maart 2021); Max Pam, 'Bij het uitzendbureau voor politieke vragenstellers zitten de bakken vol met boze burgers', *de Volkskrant* (9 maart 2021).

2 Thomas Mergel, 'Wahlkampf und Medien in Westeuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Amerikanisierung, Demokratisierung oder politische Traditionskulturen?' in: Ute Daniel en Axel Schildt (red.), *Massenmedien im Europa des 20. Jahrhunderts* (Keulen, 2010) 384.

begrippen als 'het volk' en 'democratisch burgerschap' en welke veronderstellingen over politieke representatie lagen ten grondslag aan hun onderzoek? Ten slotte vraag ik mij af hoe de consumenten van al deze informatie, de burgers zelf, zich hun eigen rol in de naoorlogse politieke orde voorstelden en wat zij van het politieke systeem verwachtten.

De komende jaren onderzoek ik samen met twee andere promovendi en onder begeleiding van Dr. Harm Kaal dergelijke vragen omtrent de naoorlogse democratie in West-Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland.³ Ondanks opvallende verschillen, zoals de 'verzuilde' politieke structuur in Nederland, bestaan er ook overeenkomsten: bijvoorbeeld de wijdverbreide belofte van radio en televisie als 'een instrument voor natievorming' en een nieuwe communicatieve ruimte, waarin burgers en politici contact konden hebben.⁴ Het onderzoeksproject streeft ernaar om de valorisatie van 'de stem van het volk' in het naoorlogse publieke debat in kaart te brengen, zonder daarbij de aandacht voor de nationale politieke culturen van Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland te verliezen.

Democratie in crisis?

De relatie tussen burgers en politici is een actueel onderwerp, zowel in het maatschappelijke als academische debat. Discussies over de vermeende crisis van de democratie gaan vaak over een gebrek aan democratische legitimiteit van de gevestigde partijen en de aanwezigheid van een 'kloof' tussen burgers en politici.⁵ De Franse historicus Pierre Rosanvallon stelt dat het de hedendaagse democratie ontbreekt aan een essentieel vertrouwen, iets wat zou moeten voortvloeien uit een goed functionerende relatie tussen overheid en samenleving. Rosanvallon stelt: 'If legitimacy in the broadest sense simply implies absence of coercion, democratic legitimacy requires something more: a tissue of relationships between government and society. The essence of democracy [...] depends on this.'⁶ Deze relatie is volgens Rosanvallon heden ten dage in groeiende mate gebaseerd op nabijheid (*proximity*), op een hechte band en direc-

3 Het onderzoek gepresenteerd in dit artikel is onderdeel van het project: 'The voice of the people. Popular expectations of democracy'. Voor meer informatie, zie: www.thevoice-of-thepeople.org.

4 Andreas Fickers, 'The Emergence of Television as a Conservative Media Revolution: Historicising a Process of Remediation in the Post-War Western European Mass Media Ensemble', *Journal of Modern European History* 10:1 (2012) 49-75, aldaar 55.

5 Zie bijvoorbeeld: Peter Mair, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy* (Londen 2013).

6 Pierre Rosanvallon, *Democratic Legitimacy. Impartiality, Reflexivity, Proximity* (Princeton 2011) 9.

te interactie tussen burgers en politici: burgers verwachten dat politici oprechte betrokkenheid tonen bij hun dagelijkse ervaringen en problemen. Wanneer deze interactieve relatie ontbreekt, is er sprake van een 'crisis of understanding'.⁷

De vraag rijst hoe deze relatie in de loop van de naoorlogse decennia veranderde. De jaren zestig en zeventig worden vaak gezien als een omslagpunt: de verhoudingen tussen de media, burgers en politici, maar ook tussen politieke partijen onderling, raakten op drift. Er klonk een roep om een politiek die zowel toegankelijker als 'duidelijker' was.⁸ De journalistiek ging van 'spreekbuis' van de zuilen, naar 'waakhond' van de democratie: ze nam de taak op zich de traditionele autoriteiten te bekritisseren en het publiek te informeren. Burgers moesten hun eigen beslissingen kunnen nemen, ongeacht sociale of religieuze achtergrond. In deze tijd van *public logic*, volgens Kees Brants en Philip van Praag zowel het resultaat als de vermenigvuldiger van de 'ontzuiling', stond de burger voor de media centraal.⁹ De relatie tussen burgers en politici werd steeds meer beïnvloed door de spelregels van de media, wat zou leiden tot de huidige periode van *media logic* en *audience democracy*.¹⁰

Ook het discours omtrent publieke opinie veranderde in de naoorlogse decennia. Tal van nieuwe praktijken, van opiniepeilingen tot sociaalwetenschappelijk onderzoek, droegen bij aan de representatie van het stemmen als een persoonlijke afweging van de burger, in plaats van iets dat vooraf al vaststond. In de jaren zestig verloren de partijen het zicht op de mening en voorkeur van de kiezer. Hier moest actief kennis over worden verworven.¹¹ Ook de belangstelling van de media, peilingbureaus en sociale wetenschappers steeg: zij verzamelden en interpreteerden de meningen van de burgers om zo de keuze bij de stembus te voorspellen of te beïnvloeden. Deze instituties beweerden dat ze de publieke opinie kenden, wat ze de macht gaf om niet alleen *over*, maar ook *voor* 'het volk' te spreken. De weergave van de publieke opinie in de publieke

7 Rosanvallon, *Democratic Legitimacy*, 11, 171-172, 215.

8 Piet de Rooy, *Alles! En wel nu! Een geschiedenis van de jaren zestig* (Amsterdam 2020) 34-35.

9 Kees Brants en Philip van Praag, 'Signs of Media Logic. Half a Century of Political Communication in The Netherlands', *Javnost/The Public* 13.1 (2006) 25-40, aldaar 29.

10 Brants en Van Praag, 'Signs of Media Logic', 30; Bernard Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997) 218-220.

11 Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (New York 2005) 484-485; Harm Kaal, 'Reconstructing Post-War Political Communities. Class, Religion and Political Identity-Formation in the Netherlands, 1945-68', in: Harm Kaal en Stefan Couperus (red.), *(Re) Constructing Communities in Europe, 1918-1968. Senses of Belonging Below, Beyond and Within the Nation-State* (Londen en New York 2017) 227.

sfeer dient daarom volgens de Amerikaanse linguïst Greg Myers altijd te worden onderzocht in zowel haar interactieve als institutionele context.¹² Bijvoorbeeld: in een vox pop antwoordt een voorbijganger op vragen die vooraf geselecteerd zijn door de makers van een televisieprogramma, en die gesteld worden door een interviewer. Dit alles beïnvloedt de antwoorden van de voorbijganger en daarmee hoe diens mening terechtkomt in de publieke sfeer. Dit is in lijn met het latere werk van de Duitse filosoof Jürgen Habermas, die stelt: '[V]otes do not "naturally" grow out of the soil of civil society.' Ze worden gevormd door 'the confused din of voices', dat opkomt uit zowel alledaagse gesprekken als gemedieerde communicatie.¹³

Media en politiek: kans of verval?

Het is inmiddels algemeen aanvaard onder historici dat de politiek ook buiten de geïnstitutionaliseerde politieke sfeer (partij, parlement, enzovoorts) plaatsvond.¹⁴ Historisch onderzoek naar *popular politics* richt zich helaas vooral op burgers die politiek actief werden door zich te organiseren in opstanden of protestbewegingen.¹⁵ Om Rosanvallon's 'crisis of understanding' te kunnen duiden, dienen we juist te kijken naar de ongeorganiseerde vormen van burgerparticipatie en ons af te vragen hoe de 'gewone' burger in het dagelijks leven in aanraking kwam met de politiek, wat 'doing democracy' voor hen betekende.¹⁶ Het centraal stellen van de rol van de media maakt het mogelijk om de interactie tussen burgers en politici te onderzoeken. Politieke cultuur bestaat niet zonder de media, zeker in de naoorlogse periode: de media waren naast een intermediair platform nu ook de vormgever en beoordelaar van politieke communicatie. Mediahistoricus Huub Wijffjes pleit dan ook voor meer historisch onderzoek naar waar media en politieke cultuur elkaar raken.¹⁷

12 Greg Myers, *Matters of Opinion: Talking about Public Issues* (Cambridge 2004) 76-77.

13 Jürgen Habermas, 'Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research', *Communication Theory* 16 (2006) 411-426, aldaar 417.

14 Zie bijvoorbeeld: Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey en Heinz-Gerhard Haupt (red.), *Writing Political History Today* (Frankfurt en New York 2013).

15 Malcolm Chase, 'Popular Politics' in: David Brown, Gordon Pentland en Robert Crowcroft (red.), *The Oxford Handbook of Modern British Political History, 1800-2000* (Oxford 2018) 49-64.

16 Martin Conway, *Western Europe's Democratic Age 1945-1968* (Princeton 2020) 11-12, 23.

17 Huub Wijffjes, 'Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis' in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolfram (red.), *Kossmann Instituut: Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 32-38.

De groeiende rol van de media is voor een aantal onderzoekers aanleiding geweest om te wijzen op de negatieve effecten van de mediatisering van politiek. Volgens dit *narrative of decline* zou de representatieve relatie tussen burgers en politici beschadigd zijn geraakt in de naoorlogse decennia. Partijen slaagden er niet langer in het electoraat te engageren en de media bepaalden de beeldvorming zodanig dat de burgers enkel nog reageerden op mediaprikkels, in plaats van hun meningen daadwerkelijk zelf te vormen en te uiten.¹⁸ Deze normatieve opvatting dient echter te worden losgelaten, stelt onder andere Brits historicus Martin Conway: democratie is namelijk een dynamisch, tijd- en context gebonden concept.¹⁹ Door de naoorlogse vorm van democratie te zien als een nieuwe, interactieve vorm, waarin burgers, media en politici allemaal een scheppende rol speelden, wordt het mogelijk om boven het narrative of decline uit te stijgen. De interactie tussen burgers en politici veranderde inderdaad in de naoorlogse decennia, maar de stem van het volk – zij het op nieuwe manieren en op nieuwe platforms – was nog steeds aanwezig en heeft de politieke cultuur mede vormgegeven.²⁰ De rol van de televisie bij het in stand houden van een communicatieve ruimte kan bijvoorbeeld juist gezien worden als vitaal voor de gezondheid van de democratie.²¹

Zo zagen vanaf de jaren zestig diverse televisieshows het licht waarin burgers en politici met elkaar in gesprek werden gebracht. Burgers kwamen aan het woord in vox pops, zoals in een aflevering van het programma *Ter Visie* in 1971, waarin voorbijgangers werden geïnterviewd over de verkiezingen.²² Ook traden burgers op als actieve deelnemers in een publiek, zoals in de spelshow *De Tuin der Lasten*, of als vragenstellers aan politici, zoals in *NIPO-these*.²³ In vergelijking met deze twee programma's ging het er in een aflevering van *Brandpunt* in 1972 een stuk minder kalm en gestructureerd aan toe. In dit programma gingen drie lijsttrekkers het debat aan met een groep werkende jongeren. De

18 Voor een historiografisch overzicht, zie: Adam Tooze, "'Cruelly Absent Grandeur'? Democracy's Twenty-First-Century Histories', *Geschiede und Gesellschaft* 44 (2018) 466-490.

19 Conway, *Western Europe's Democratic Age*, 15-23, 310.

20 Wim de Jong, *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Nijmegen 2014); Wijffes, 'Vorm of vent?', 33, 37.

21 Peter Dahlgren, 'Television, Public Spheres, and Civic Cultures' in: Janet Wasko (red.), *A Companion to Television* (Malden 2005) 411; Liesbet van Zoonen, *Entertaining the Citizen. When Politics and Popular Culture Converge* (Lanham 2005) 2-4.

22 Zie bijvoorbeeld: *Ter Visie* (NOS, 23 april 1971).

23 *De Tuin der Lasten* (VARA, 18 en 19 april 1971); *NIPO-these* (NCRV, oktober 1966 t/m februari 1967).

Beelden van een uitzending van Brandpunt: Frans Andriessen (KVP), Haya van Someren-Downer (VVD) en Hans van Mierlo (D'66) in debat met werkende jongeren in hotel Krasnapolsky te Amsterdam, 13 november 1972. [Nationaal Archief/Anefo – Rob Mieremet].

verhitte discussie die volgde, zorgde destijds voor boeiende televisie.²⁴

Naast dergelijke programma's, bedacht door de omroepen, trachten politieke partijen tijdens de Zendtijd Politieke Partijen ook een gevoel van 'nabijheid' tussen burgers en politici te creëren. Zo toonde een VVD-uitzending in 1971 burgers die met VVD-politici praatten in een alledaagse setting, bijvoorbeeld een schoenenverkoper in zijn winkel of een juf in haar klaslokaal. De uitzendingen wekten de illusie van een spontaan gesprek, terwijl ze in werkelijkheid in scène waren gezet. Zo sprak Haya van Someren-Downer met een boerin in een hooischuur, terwijl beiden een pasgeboren lammetje vasthielden. Dit creëerde het beeld van een nabije relatie tussen de VVD-politica en de boerin. Bovendien werd met deze uitzending een vorm van *lay expertise* opgevoerd: de figuur van de 'gewone' burger werd gebruikt om 'alledaagse autoriteit te verlenen aan politieke interventies en te beweren dat specifieke zorgen zaken van algemeen belang waren'.²⁵ Zo vertelde de boerin aan Van Someren-Downer dat ze op de VVD zou stemmen, omdat die de belangen van de boeren verdedigde.²⁶

Het 'lekkende' wetenschappelijke discours

Ook de sociale wetenschappen hebben in de naoorlogse periode grote invloed uitgeoefend op het denken over politieke representatie en de relatie tussen burgers en politici. Door te onderzoeken hoe het wetenschappelijk discours naar zowel het politieke als het publieke discours 'lekte', wordt zichtbaar welke rol wetenschappelijke concepten en inzichten hebben gespeeld in politiek-maatschappelijke discussies over democratie. Daarnaast wordt duidelijk hoe politici en journalisten zich deze inzichten hebben toegeëigend en er hun eigen draai en betekenis aan hebben gegeven. Te denken valt aan de ideeën van de politicoloog Arend Lijphart, die eind jaren zestig de 'ontzuiling' aankondigde en daarmee bijdroeg aan de zogenaamde 'verzuilingsmythe', een narratief dat de Nederlandse geschiedenis lang heeft gedomineerd.²⁷ De Britse historicus Bernhard Fulda stelt dat historici licht moeten werpen op 'de talrijke processen waardoor toegepaste sociale wetenschappen sociale verschijnselen hebben geclassificeerd, sociale "problemen" hebben gedefinieerd,

24 *Brandpunt* (KRO, 13 november 1972).

25 Claire Langhamer, "'Who the Hell Are Ordinary People?' Ordinarity as a Category of Historical Analysis', *Transactions of the Royal Historical Society* 28 (2018) 175-195, aldaar 191.

26 Zendtijd Politieke Partijen: VVD (20 april 1971).

27 Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 75, 118.

en advies hebben gegeven aan besluitvormers'.²⁸ Ook de Duitse historicus Lutz Raphael betoogt dat historici in hun onderzoek deskundigen zoals sociale wetenschappers en de door hen gebruikte methodes centraal moeten stellen, aangezien het deze actoren zijn die de argumenten van de menswetenschappen aan de praktijk verbinden.²⁹

Het sociaalwetenschappelijk discours omtrent burgerschap en democratie sijnpelde op een aantal manieren door naar het politieke en publieke discours. De geleidelijke *scientization of human behaviour* maakte het idee gemeengoed dat menselijk gedrag op een wetenschappelijke manier kon worden uitgelegd. Sociaalwetenschappelijke onderzoeken die het zwevende electoraat in de jaren zestig verklaarden, werden dan ook door politici en de media gebruikt om op het gedrag van het electoraat in te spelen. Daarnaast hebben de sociale wetenschappen invloed gehad op wat werd gezien als objectief en wetenschappelijk. Hun verklaringen boden duidelijke en falsifieerbare antwoorden, welke door hun schijnbare objectiviteit de politiek leken te overstijgen.³⁰ Daarmee heeft de doorwerking van dit discours in de publieke sfeer zowel de persoonlijke overtuigingen van de burger als de campagnestrategieën van politieke partijen gekleurd.³¹

Opiniepeilingen zijn bij uitstek een voorbeeld waarin de sociale wetenschap toegepast wordt in de samenleving met als doel de politieke voorkeur van burgers uit te leggen. Opiniepeilingen communiceren een versie van de politieke werkelijkheid en beïnvloeden daarmee direct of indirect het stemgedrag van de kiezers, de campagnestrategie van politici en uiteindelijk de samenstelling van het bestuur.³² Desondanks is naar opiniepeilingen in Nederland nog weinig historisch onderzoek gedaan. Tijdens de verkiezingen van 1967 speelden opiniepeilingen voor het eerst een grote rol in Nederland, toen na de val van het kabinet-Cals na de

28 Bernhard Fulda, 'The Market Place of Political Opinions: Public Opinion Polling and Its Publics in Transnational Perspective, 1930-1950', *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 21:4 (2011) 13-28, aldaar 27.

29 Lutz Raphael, 'Embedding the Human and Social Sciences in Western Societies, 1880-1980: Reflections on Trends and Methods of Current Research' in: Kerstin Brückweh (red.), *Engineering Society. The role of the Human and Social Sciences in Modern Societies, 1880-1980* (Basingstoke 2012) 44.

30 Benjamin Ziemann e.a., 'Introduction: the Scientization of the Social in Comparative Perspective' in: Brückweh (red.), *Engineering Society*, 17-18.

31 Raphael, 'Embedding the Human', 41; Wim de Jong en Harm Kaal, 'Mapping the Demos: The Scientisation of the Political, Electoral Research and Dutch Political Parties, c. 1900-1980', *Contemporary European History* 26:1 (2017) 111-138, aldaar 112-113.

32 Lisbeth Lipari, 'Toward a Discourse Approach to Polling', *Discourse Studies* 2:2 (2000) 187-215, aldaar 190-193, 210.

beruchte Nacht van Schmelzer de roep om meer duidelijkheid voor en invloed door 'het volk' steeds luider klonk. De peilingsresultaten van het NIPO werden zelfs gepresenteerd in een eigen televisieprogramma, *NIPO-these*: '[E]en programma dat door de politiek heen kijkt.'³³ In reactie op de resultaten schreef *Het Vrije Volk* dat de stijgende cijfers voor de PvdA en VVD aantoonde dat de kiezers duidelijkheid eisten.³⁴ Dit discours werd voortdurend aangewakkerd: dezelfde krant voorspelde zelfs dat de vierde aflevering een 'prognose' zou zijn voor de komende verkiezingen en een 'röntgenfoto' zou leveren van de politicus die te gast was.³⁵ De nieuwe praktijk van opiniepeilen was populair, maar werd ook gewantrouwd. Zo stelde het *Algemeen Handelsblad* dat het programma de belofte om de politiek overzichtelijker te maken niet had waargemaakt: de resultaten werden door hun wetenschappelijke karakter neergezet als waarheid, terwijl zij slechts voorspellingen bleven.³⁶

Burgers op het podium

De aanwezigheid van onder meer een melkveehouder en een slachtoffer van de toeslagenaffaire tijdens het RTL-verkiezingsdebat afgelopen maart toonde volgens *Het Parool* 'een belangrijk en symbolisch verschil met het Binnenhof': in dit televisieprogramma kwamen de 'gewone' burgers eindelijk aan het woord.³⁷ De keuze van RTL belichaamt een verlangen om 'de stem van het volk' een podium te geven in verkiezings-tijd en de daaropvolgende reacties in de kranten belichamen de aandring om haar te voorspellen en te verklaren. Het moge echter duidelijk zijn dat de aanwezigheid van burgers in verkiezingstijd op de televisie geen nieuw fenomeen is. De vraag die rijst is in hoeverre de interactie tussen burgers en politici sinds 1945 is veranderd, ook bijvoorbeeld met het oog op de vermeende afname van 'Höflichkeit' van de burgers tegenover politici.³⁸

Het staat vast dat 'de stem van het volk', zij het via constructies door media of wetenschap, in de naoorlogse periode haar plek innam in de publieke ruimte. Burgers, journalisten, omroepen, opiniepeilers en

33 'Tv vandaag', *Tubantia* (17 oktober 1966).

34 'NCRV's NIPO-these: goede vooruitzichten voor PvdA en VVD', *Het Vrije Volk* (15 november 1966).

35 'Vanavond', *Het Vrije Volk* (09 januari 1967).

36 R.P. Greiner, 'De opinie-onderzoeker heeft altijd gelijk - als hij geen fouten maakt', *Algemeen Handelsblad* (4 februari 1967).

37 Michiel Couzy en Ruben Koois, 'Hopelijk komen burgers vaker langs bij debatten', *Het Parool* (6 maart 2021).

38 Mergel, 'Wahlkampf und Medien', 402.

wetenschappers raakten sterk verstrengeld en verkeren tot op de dag van vandaag in deze omhelzing. De komende jaren houd ik mij bezig met allerlei vragen omtrent de ontwikkeling hiervan in naoorlogs Nederland. Hoe werden televisieshows als *NIPO-these* beïnvloed door de zogenaamde medialogica? Bestaan er überhaupt wel meer spontane bijdragen van burgers die hun mening geven over de politiek op televisie? En hoe reageerden politici op de groeiende aanwezigheid van de burger in de media tijdens verkiezingstijd? Ook na de een-op-een confrontatie op televisie met kritische burgers behaalde de partij van premier Rutte afgelopen maart de meeste zetels. Of dat is gebeurd dankzij of ondanks zijn televisieoptreden, laat ik in het midden.

Koninklijk Nederlands
Historisch Genootschap

WORD LID VAN Jong KNHG

De jongerentak van de
beroepsvereniging voor historici

**VERGROOT JE NETWERK,
BEZOEK INTERESSANTE EVENEMENTEN
EN ONTWIKKEL JE MET LEERZAME WORKSHOPS**

**Student? Meld je vóór 1 januari 2022
aan en geniet van 12 maanden gratis
lidmaatschap en kosteloze toegang
tot reguliere KNHG-congressen!**

DAARNA KOST EEN LIDMAATSCHAP SLECHTS 20 EURO PER JAAR

Volg Jong KNHG ook online:

Kijk voor meer informatie op:
<https://knhg.nl/jong-knhg/>

Contact: jongknhg@gmail.com

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

'Kolonialisme speelde zich niet enkel af in de koloniën'

Een interview met dr. Miel Groten

Madelief Feenstra en Vera Feron

Op het moment dat de redactie van *Ex Tempore* virtueel langsgaat bij Miel Groten, staat hij op het punt om te promoveren. 'Dat is natuurlijk een spannend moment!' Inmiddels is hij gepromoveerd, en mag dit artikel dan ook 'Een interview met dr. Miel Groten' heten. Daar wil de redactie van *Ex Tempore* dr. Groten hartelijk mee feliciteren. We gaan graag in gesprek met deze nieuwe docent van de opleiding Geschiedenis op de Radboud Universiteit Nijmegen. Wij willen niet alleen kennismaken met een nieuw gezicht op de afdeling, maar we zijn ook benieuwd naar zijn proefschrift *Places of Empire: The Making of an Imperial Environment in Western Europe, 1860-1960* en de drijfveren van deze jonge historicus.

Als hem wordt gevraagd over zijn motivatie om zich onder te dompelen in de geschiedenis, geeft Groten toe dat hij weer even na moest denken wat zijn beweegredenen waren. Hoewel hij diploma's van de bachelor en research master geschiedenis op zak heeft van de Vrije Universiteit, deed Groten op de middelbare school niet eens eindexamen in het vak. 'Ik ging ook zeker niet geschiedenis studeren met het idee om op de universiteit met onderzoek verder te gaan.' Hij vertelt dat hij vooral geschiedenis is gaan studeren in de veronderstelling dat het hem een hele brede achtergrond bood om de wereld te begrijpen. 'Ik dacht meer aan iets in de journalistiek.' Hoewel hij tijdens zijn studententijd (en nog steeds) wel actief is geweest met stukken schrijven en redactiewerk, onder andere voor het platform en de uitgeverij van *Jonge Historici*, bleek onderzoek doen toch de juiste richting. Tijdens zijn bachelor is hij zich gaan verdiepen in architectuurgeschiedenis, waar hij vakken voor volgde bij de opleiding Kunstgeschiedenis. In een latere fase van zijn studententijd vulde hij dit aan met koloniale geschiedenis. 'Als je die twee dingen bij elkaar optelt, architectuurgeschiedenis van mijn bachelor en koloniale geschiedenis in mijn master, kom je stiekem best wel uit op mijn huidige onderzoek!' Een logische samenkomst dus. Groten geeft echter lachend toe: 'Het voelde natuurlijk in de tijd helemaal niet zo. Het is ook typisch iets voor historici dat je achteraf het verband aanbrengt.'

De koloniale cultuur in West-Europa

Hoewel hij in eerste instantie niet nadrukkelijk geïnteresseerd was in een academische carrière, koos Groten na zijn bachelor wel voor een *research master* om die mogelijkheid open te houden. Tijdens een onderzoeksstage bij het Koninklijke Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden, sprong de vonk toch over. Te midden van dagboeken en memoires van Nederlandse veteranen kwam 'de openbaring dat onderzoek doen niet [...] alleen maar iets is wat je voor je opleiding doet, of voor je hobby, maar ook gewoon werk is'. Groten beschrijft dat hij erachter kwam dat hij dat wel heel mooi vond, 'zo diep op een onderwerp ingaan, onderzoek te doen, in die bronnen te zitten en daar conclusies uit te trekken'. De basis voor zijn motivatie om toch een promotietraject aan te gaan was gelegd.

Ook de inhoudelijke basis voor zijn proefschrift werd gelegd. Na onderzoek voor zijn masterscriptie over de ervaringen van Nederlandse militairen in Indonesië, hield hij naar eigen zeggen de vraag over wat de Nederlandse militairen nou eigenlijk wisten van de kolonie en, in algemenere zin, wat hun mening was over imperialisme en de gekoloniseerde bevolking. Naar aanleiding van deze resterende vragen is Groten zich gaan verdiepen in zijn huidige onderzoeksveld: de culturele impact van het kolonialisme op Europa. Groten legt uit: 'Dus het inzicht, dat intussen al wat ouder is, maar nog steeds lang niet overal is doorgedrongen in de samenleving, dat kolonialisme zich niet alleen in de koloniën afspeelde, maar ook Europa heeft gevormd.' De keuze om zich te gaan richten op architectuur was niet alleen omdat het iets is wat hij zelf interessant vond. Groten is er ook van overtuigd dat architectuur, als medium van sociale relaties, allerlei processen mogelijk maakt. 'Elk historisch proces krijgt vorm in en heeft zijn weerslag op architectuur. Als je de gebouwde omgeving volgt kun je historische ontwikkelingen volgen.'

Tijdens het onderzoek voor zijn proefschrift *Places of Empire* heeft Groten bestudeerd hoe de gebouwde omgeving Europeanen eind negentiende en begin twintigste eeuw bij het overzeese imperialisme betrok. 'Mijn stelling is dat allerlei gebouwen in West-Europa verbonden waren met de koloniën en dat dit bijdroeg aan het besef dat de eigen, dagelijkse leefomgeving van mensen onderdeel was van een imperiale ruimte. In fabrieken verwerkten arbeiders bijvoorbeeld koloniale producten of produceerden ze voor koloniale markten, in volkenkundige musea stelden conservatoren niet-westerse voorwerpen tentoon aan het publiek, in missiehuizen werden missionarissen opgeleid voor hun dienst onder de zogenaamde heidense volkeren.' Groten legt ons uit dat gebouwen als fabrieken, kantoren, missiehuizen, musea of beursgebouwen hun betekenis ontleenden aan die koloniale connecties en dat dat werd uitgedragen in hun naamgeving, architectuur, maar ook op afbeeldingen en in allerlei schriftelijke representaties. 'Op grotere schaal zie je dat ook het (zelf)beeld van steden, naties en zelfs Europa wordt geconstrueerd met die koloniale banden: wat het betekende om Nederlander of Europeaan

te zijn, werd medebepaald door het deelnemen aan het imperialisme.'

Het interdisciplinaire aspect van zijn proefschrift en onderzoeksinteresses ziet Groten om zich heen steeds meer terug. Bijvoorbeeld: 'Als je denkt aan onderzoek over politieke cultuur, dan wordt er ook veel naar architectuur gekeken.' Hoewel interdisciplinariteit in de wetenschap steeds meer oprukt, merkt Groten wel dat het niet altijd als vanzelfsprekend wordt ervaren. Zelf moet hij als 'architectuurhistoricus' laveren tussen geschiedenis en kunstgeschiedenis, en zich dan weer verhouden tot de subdiscipline koloniale geschiedenis. 'Het is wel een uitdaging om je daarin te positioneren. Daar moet je ook een beetje je best in doen.' Om er vervolgens wel lachend aan toe te voegen: 'Maar volgens mij is dat wel gelukt.'

De neiging in Nederland om de (culturele) impact van het kolonialisme alleen in het westen te situeren, in steden zoals Amsterdam of Rotterdam, vindt Groten problematisch. 'Dat is natuurlijk helemaal niet waar. Het zit overal in het land.' In Arnhem werd bijvoorbeeld door de Billiton Maatschappij tin uit Nederlands-Indië verwerkt. Nijmegen kent natuurlijk een rijke missiegeschiedenis, nog steeds terug te vinden in de architectuur van het Bisschop Hamerhuis aan de Verlengde Groeneweg. 'Je hoeft echt niet ver te zoeken!' Daarnaast heb je in Nijmegen te maken met de gevolgen van de bombardementen in de Tweede Wereldoorlog, iets wat Groten ook ondervond tijdens zijn archiefonderzoek, vooral in Duitsland. 'Je leest tijdens je studie dat archieven ook vernietigd raken, maar dat zijn we gewoon niet echt zo gewend. Dan stond ik opeens letterlijk met papieren met halfverbrande randen in mijn handen.'

Toegevoegde waarde

Naast het onderzoek is Groten ook sinds 2012 tot begin dit jaar actief geweest bij het platform en uitgeverij Jonge Historici, dat beginnende geschiedkundigen een podium biedt door scripties en werkstukken te publiceren 'die anders in de la zouden belanden'. Als redacteur en hoofdredacteur redigeerde hij niet alleen stukken, maar hielp hij ook studenten met het omschrijven van hun scriptie tot een publicabel, populair-wetenschappelijk artikel. Hoewel hij al een tijdje gestopt was met deze werkzaamheden, werkte hij tot voor kort nog wel bij het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Ook hier zette hij zich in om jonge historici de kans te geven om een wetenschappelijk artikel te publiceren. 'De drempel voor wetenschappelijk publiceren is best wel hoog voor studenten, en die willen wij iets lager maken en [ze] daarbij ondersteunen.'

Als wij hem vragen of hij eventuele veranderingen heeft waargenomen de afgelopen jaren ten aanzien van het soort artikelen dat voorbij kwam, moet hij even nadenken. 'Niet zozeer dat, maar wat je wel ziet is dat er vanuit historici en studenten zelf meer aandacht is voor wat een historicus is, wat ze kunnen en waar ze goed in zijn... Er wordt meer

nagedacht over de toegevoegde waarde van een historicus.’ Dit ziet hij bijvoorbeeld terug in publicaties als die van zijn collega Kayleigh Goudsmit (*Gezocht: Historicus*, 2018). Op de vraag wat die toegevoegde waarde voor hem dan precies is, heeft Groten wel een antwoord klaarliggen. ‘Ik zou zeggen dat historici niet alleen getraind zijn grote hoeveelheden gevarieerde informatie, zoals teksten, gesprekken en data, te beoordelen en begrijpen, maar ook de wereld te begrijpen in zijn nuance en complexiteit. Historici hebben geleerd om te werken met interpretaties in plaats van modellen en vragen zich daardoor dingen af als: kunnen oorzaak en gevolg niet ook omgedraaid worden? Wat gebeurt er met onze aannames als we uitzoomen en de hele context in beschouwing nemen? Hoe logisch zijn onze redeneringen? Daarbij komt een hele brede kennisbasis waardoor je altijd meer zult snappen van mensen, landen en culturen.’

Van de VU naar de RU

In januari 2021 werd Groten de nieuwste docent aan de Radboud Universiteit. Hierbij volgde hij in de voetstappen van Marieke Oprel en Christoph van den Belt, die allebei eerder ook de VU verlieten om naar Nijmegen te komen. Door hen verscheen de Radboud Universiteit op zijn radar. Daarbij komt hij zelf uit Wageningen, vertelt hij, ‘dus met de regio heb ik zelf ook al wat verbinding, ook al woon ik nu heel ergens anders.’

Doordat hij zich pas in tijden van corona bij de vakgroep Politieke Geschiedenis voegde, was de overgang wel vreemd. ‘Het is natuurlijk gek om ergens te gaan werken zonder er echt heen te gaan.’ Gelukkig was hij daar wel al aan gewend, aangezien hij – net zoals de rest van Nederland – vorig jaar aan de VU ook al thuiswerkte. Daarnaast werd de overgang van Amsterdam naar Nijmegen makkelijker gemaakt door het team waarin hij terecht kwam. ‘Het is een hele diverse groep en – misschien nog wel belangrijker – een hele hartelijke groep.’ Als nieuwkomer voelt hij zich dus welkom. Door zijn onderwijsaanstelling ziet Groten nu ook dat er heel veel wordt samengewerkt door verschillende docenten. Dat is een welkome verandering, vertelt hij, want ‘promoveren kan een eenzame aangelegenheid zijn, zeker als je zoals ik een individueel project hebt’. Hij hoopt dit jaar nog naar de campus in Nijmegen te kunnen komen. ‘Ik wil wel naar het beroemde Erasmusegebouw,’ grapt hij. ‘Dat lijkt op het VU-gebouw: mensen vinden het even lelijk. Volgens mij moet ik me dus heel erg thuis voelen daar.’

Lesgeven deed hij ook al in Amsterdam, maar het onderwijs op de Radboud Universiteit lijkt bij Groten in de smaak te vallen. Zo vindt hij het vakkenpakket opvallend breed en staat hij op het moment dat het interview wordt afgenomen in de startblokken om een aantal bachelorscriptanten te begeleiden. Het individueel met iemand werken heeft hij wel gemist. ‘Dat hele aspect is door Zoom in het algemeen al wat minder, maar ik wil ook gewoon een beetje kletsen in de pauze. Dat

element missen studenten misschien nog wel meer, maar wij missen dat als docenten natuurlijk net zo goed.' Daarnaast vindt Groten het leuk om les te geven bij de bachelor Geschiedenis in Nijmegen en zo beginnende historici te kunnen begeleiden. 'Ik vind het mooi om mee te geven wat een historicus kan en wat een historicus doet.' Zeker met onze kersverse eerstejaars vindt hij dat een belangrijke taak. 'Dan leg je een beetje de basis. Dat is een verantwoordelijkheid, maar wel een leuke!'

Toekomstplannen en ambities

Zoals al eerder werd genoemd, stond Groten op het moment dat dit interview werd afgenomen op het punt te promoveren. We konden het dan ook niet laten om hem te vragen naar zijn toekomstplannen. Hij hoopt zijn proefschrift, *Places of Empire*, daarna uit te geven als handeseditie. Daar is hij nu al mee bezig, want 'ik vind het niet alleen leuk, maar ook belangrijk om in het debat te kunnen treden.' Daarnaast wil hij zich de komende maanden vooral goed gaan vestigen als docent aan de Radboud. Het lijkt hem spannend om mee te kunnen gaan denken over het onderwijsprogramma van de studie.

Ook is Groten niet bang om ook al wat verder vooruit te kijken, naar wat de toekomst voor hem in petto heeft. Tijdens ons gesprek denkt hij al voorzichtig na over een mogelijk volgend onderzoeksproject. Daarbij blijft hij het liefst binnen het veld van koloniale geschiedenis en de verbeelding daarvan, maar hij benadrukt wel dat hij daarbinnen graag nieuwe dingen blijft doen. Ook hierin schemert zijn passie voor onderwijs echter door – hij houdt ook zeker in het oog hoe hij nieuwe onderzoeksprojecten kan gaan verwerken in zijn onderwijs. 'Dat hoort er voor mij een beetje bij, dat je je eigen onderzoek ook koppelt aan je eigen colleges.'

Toch sluit hij niet uit dat hij na zijn promotie misschien wel een kijkje neemt buiten de grenzen van de universiteit. 'Er wordt tegenwoordig door studenten en historici in het algemeen meer gesproken over wat historici doen en kunnen. Daardoor is het denk ik ook wat normaler geworden om ook andere dingen te verkennen, dus dan heb je het wel over het bedrijfsleven en de overheid bijvoorbeeld.' Dat soort dingen houdt hij in het oog. 'Ik vind het ook goed dat die ruimte er is, om met collega's over zulke dingen te spreken en na te denken.' Hij stelt ons echter gerust: 'Voorlopig vind ik de wetenschap nog gewoon veel te leuk om te verlaten.' Vanaf september 2021 is hij Johan Huizinga-fellow bij het Rijksmuseum, een tijdelijke positie om historisch onderzoek te doen in de museumcollecties. Daar gaat hij aan de slag met het zogeheten 'stamboek' van de Koloniale School voor Meisjes en Vrouwen, die in het interbellum in Den Haag bestond. Hier werden Nederlandse vrouwen die met of naar hun man in Nederlands-Indië zouden gaan, opgeleid voor hun rol als huisvrouw in de kolonie.

Buiten zijn eigen onderzoek en onderwijs is Groten ook bezig met andere zaken. Zo zit hij sinds vorig jaar bij de redactie van het tijdschrift *De Moderne Tijd*. Maar, benadrukt hij, promoveren is hard werken, dus zo nu en dan een dag niks vindt hij ook wel eens fijn. Na het promotietraject is hij dan ook van plan om eerst alles even te laten bezinken, voordat hij verder vooruitkijkt naar de toekomst. 'Maar ik weet zeker dat ik dat binnenkort weer opgevuld krijg – ofwel door mijn eigen toedoen, ofwel door andermans toedoen,' lacht hij. Druk blijft hij dus zeker, maar deren doet hem dat niet.

Tot slot wil dr. Miel Groten onze studentlezers, ondanks de woedende coronacrisis, zijn voorliefde voor archieven graag meegeven. 'Er is weinig zo leuk als gewoon met de bronnen uit de tijd zelf in je handen te zitten en in die zin met het verleden in contact te komen. Ook om dan zoveel mogelijk bronnen en zo divers mogelijk insteken te gebruiken. Dan kom je altijd tot hele leuke dingen – aan de hand van zo'n bron kun je iets specifiek ophangen aan iets heel groots. Dat levert de mooiste vondsten en de mooiste inzichten op.' Daar moeten we nog even geduld voor hebben, maar als het weer kan spoort hij ons allemaal aan om er gebruik van te maken.

Boeken top vijf

Henk te Velde

Toen ik ooit gevraagd werd naar mijn intellectuele helden, realiseerde ik me dat ik niet op die manier naar inspirerende historici kijk. Ook een top vijf is mij vreemd, maar het idee is wel heel geschikt om te bedenken hoe oudere literatuur een nieuwe relevantie kan krijgen. Al toen ik aan het promoveren was, hield de politieke geschiedenis zich bezig met representatie – met meer aandacht voor de representanten dan de gerepresenteerden – en met de breuk tussen de moderne tijd en wat eraan voorafging. Na al die tijd hebben beide thema's hun aantrekkingskracht wat verloren, en is er nieuwe aandacht voor de praktijken van de politiek, vooral ook van onderop, en voor continuïteit in plaats van breuk. Sommige oudere literatuur wordt daarmee op een nieuwe manier relevant.

Charles Tilly, *Popular Contention in Great Britain 1758-1834* (1995)

Een *evergreen* is het werk van Charles Tilly over de *repertoires of collective action*, een inspiratiebron voor deze aflevering en het begin van een hele bedrijfstak van onderzoek naar sociale bewegingen. Het is moeilijk één van zijn titels te kiezen, want hij was zo productief dat hij niet alleen telkens met nieuwe initiatieven kwam, maar zich ook veel herhaalde. Tilly vergeleek de improvisatie volgens min of meer vaste regels van de collectieve protesten in vooral de vroegmoderne tijd met een los spelend jazz ensemble: een heel beeldende vergelijking van een man die vooral ook wetenschappelijke degelijkheid nastreefde. Tot op de dag van vandaag inspireert zijn kijk op repertoires veel onderzoek. Een keerzijde van zijn werk is wel de zweem van schematische modernisering die over zijn werk ligt, want het meest was hij toch geïnteresseerd in de vraag van de overgang van een 'oud' naar een 'modern' repertoire.

Edward Palmer Thompson, *Customs in Common* (1991).

Als je Tilly's werk vooral wilt gebruiken om patronen van collectieve actie door de tijd heen te bestuderen, en het begin van moderne repertoires niet wil zien als meteen het einde van oude repertoires, dan vind je steun in het werk van E.P. Thompson, dat niet vergeten is maar toch nog aan verdere herontdekking toe is. In de jaren zeventig verweten marxisten hem een gebrek aan zuiverheid in de leer, maar nu treffen vooral het respect en de soepelheid waarmee hij de volkscultuur van de negentiende eeuw bestudeerde op het snijvlak van cultuur, sociale verhoudingen en politiek. Hier geen fixatie op moderniteit zoals bij Tilly, maar belangstel-

ling voor de tijd zelf. Thompson hield van paradoxen zoals 'a rebellious traditional culture' en een 'paternalism-deference equilibrium' die voor hem als historicus de ruimte schiepen om zijn creatieve analyses te scherpen. Hij beschreef de 'customs' als een vorm van bewegelijke tradities waarop de lagere klassen zich konden beroepen om zich te verdedigen tegen abstracte vernieuwing die in de praktijk verlies aan zeggenschap betekende in ruil voor modern maar te afstandelijk burgerschap. Hij is bekend geworden met zijn *The Making of the English Working Class*, maar zijn kracht zit zeker ook in de kortere stukken van *Customs in Common*.

'Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag', *speciaal nummer van het Volkskundig Bulletin* 15:3 (oktober 1989), ook afzonderlijk als boek verschenen.

Via zijn analyse van volkscultuur was Thompson ook een van de aanjagers van de wetenschappelijke belangstelling voor de volksgerichten of charivari die vanaf de jaren zeventig opbloeide en die in 1989 in Nederland werd besproken in het inmiddels verdwenen *Volkskundig Bulletin* van het P.J. Meertensinstituut. In nog steeds lezenswaardige stukken sloten de auteurs aan bij de internationale discussie en presenteerden zij eigen case studies, van de middeleeuwen tot het naoorlogse Staphorst. Ook hier geen neiging om de moderniteit als absolute breuk of moderne charivari als ouderwetse overblijfselen te presenteren, maar een zorgvuldige discussie die naar meer smaakt. Tilly's concept van het repertoire van collectieve actie gaat deels over vormen van 'politieke charivari's', zoals hij ze zelf noemde. Met kennis van charivari, zou je nu zeggen, is meer te begrijpen van de boze burgers uit onze eigen tijd dan als we hun acties alleen als moderne verschijnselen bestuderen.

Marc Boone en Maarten Prak, 'Rulers, Patricians and burghers: the Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries' in: Karel Davids en Jan Lucassen eds., *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge 1995) 99-134 (later ook in het Nederlands).

Tilly's concept sloeg aan omdat hij duidelijk kon maken dat er patronen en rationaliteit te ontdekken waren in wat vaak als vormloos oproer en doeleloos protest was gezien. Patronen zijn er niet alleen te ontwaren in collectieve actie maar ook in de motieven daarachter die vaak voortkomen uit tamelijk ruwe morele voorstellingen van gemeenschap en burgerschap. Ook het idee van burgerschap heeft te lijden gehad van te veel nadruk op breuk en modernisering, zeker in Nederland, waar de overgang van stadsburger naar staatsburger rond 1800 evident leek en de Verlichting wordt gezien als de bakermat van een modern beschaafd idee van burgerschap. Wie echter met Boone en Prak in de hand naar de geschiedenis

van na 1800 kijkt, ziet meer continuïteit dan je zou verwachten. Natuurlijk verandert er veel en komen er nieuwe concepten van burgerschap op, maar dat 'gewone' burgers in hun eigen omgeving namens de gemeenschap willen spreken en dat zelfs via hardhandige acties als recht opeisen, blijft ook na de vroegmoderne tijd veel voorkomen. Boone en Prak verklaren hun concepten wellicht wat te snel dood bij de komst van het koninkrijk; als je je niet op instituties blindstaart en de lokale dimensie ook voor de moderne tijd serieus neemt, krijg je nieuw inzicht in ongepolijste praktijken van burgerschap die tot op de dag van vandaag voortleven.

Eric Hobsbawm en Terence Range eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge 1984).

Charles Tilly vertelde ooit dat hij vaak met Eric Hobsbawm afsprak dat de één een bijeenkomst zou inleiden en de ander die dan zou besluiten. Ze hadden een vergelijkbare belangstelling voor sociale geschiedenis, maar Hobsbawm was meer echt historicus, en had ook veel raakvlakken met Thompson. Waar Thompson de flexibele 'customs' van de volkscultuur bestudeerde, betroffen Hobsbawms 'uitgevonden tradities' echter allereerst de disciplinerende gewoontes van de elite zoals in het bekendste opstel uit de bundel, van David Cannadine, over de monarchie. Het ging – wat gechargeerd gezegd – bij Hobsbawm om tradities als lapmiddelen om de leegte van de moderne tijd te verhullen. Het idee van 'uitgevonden tradities' is een van de meest invloedrijke gedachten geweest in de politiek-culturele geschiedenis van de afgelopen decennia, vooral doordat zo tradities onderwerp van politiek-historisch onderzoek konden worden. Zoveel jaar later, kunnen we vaststellen dat tradities altijd actief moeten worden doorgegeven en daarbij telkens deels opnieuw uitgevonden worden; anderzijds komen ook uitgevonden tradities zelden uit het niets en bouwen ook elitaire tradities rond bijvoorbeeld de monarchie tenminste deels voort op al langer bestaande 'customs' uit de cultuur van de lagere klassen. Hobsbawms werk is ongekend invloedrijk geweest, maar op dit moment zou ik Thompson hoger in mijn top vijf plaatsen.

In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan Hella Timmermans-Brandt (1981), die in 2005 afstudeerde.

Eén van de klassieke beroepsrichtingen voor geschiedenisalumni is het archiefwezen. Hella Timmermans-Brandt is erin werkzaam en wordt komende september zelfs benoemd tot Rijksarchivaris in de provincie Noord-Brabant. Deze benoeming kreeg ze uiteraard niet zomaar. De weg hiernaartoe begon met de studie Geschiedenis, waarmee zij in 1999 aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen begon.

Hoewel haar eerste jaar veel studieverplichtingen met zich meebracht, stond het vooral ook in het teken van het ontdekken van het studentenleven. Dit deed Hella met wat zij haar 'studiefamilie' noemt: een groepje studenten dat zij tijdens haar introductieperiode had ontmoet en met wie ze na de colleges ging eten en stappen. Met deze familie beleefde ze een druk studentenleven. Zelf beschrijft ze haar weekindeling als volgt. 'Maandagavond samen eten en bijkletsen met degenen die al op kamers zaten. Dinsdag moesten we om 17 uur onze leertaken ingeleverd hebben, op papier of via de fax want e-mail was nog niet echt geïntroduceerd bij de docenten.' Nadat deze verplichtingen waren afgerond begon het daadwerkelijke studentenleven. 'Dan gingen we met de hele club eten in de Refter en daarna afzakken in een kroeg. Op woensdag was er geschiedenisavond in café Camelot en op donderdag studentenavond waar we tot 4 uur 's nachts afzakten bij Diogenes (inmiddels gesloten).' U kunt zich voorstellen dat de studenten er tijdens de werkgroep op vrijdagochtend niet altijd volledig geconcentreerd en voorbereid bij zaten. Hier had de 'studiefamilie' iets op bedacht: 'Bij deze werkgroep moest altijd één student voorzitter zijn. Omdat iedereen super brak was, spraken we van tevoren met de voorzitter af wie welke vraag zou beantwoorden. Op die manier hoefde je maar bij één vraag actief te zijn en kon je de rest van het college rustig uit zitten kateren.'

Ondanks deze vernuftige methode, besefte Hella de jaren daarna dat minder brak in de collegezaal aanwezig zijn toch ook zijn voordelen had. Het feesten nam iets af, het serieuze studeren toe. Dat resulteerde in het

behalen van haar masterdiploma Geschiedenis in 2005. Daar begon ook de lastige zoektocht naar een baan, wat ingewikkelder bleek dan gedacht. Bij aanvang van haar studie had ze vanuit haar thuisomgeving vooral te horen gekregen dat geschiedenisleraar het eindstation was. Tijdens haar studie werd dit uitgebreid met een aanstelling aan de universiteit als alternatieve logische vervolgstap. Maar welke carrièrepaden zich buiten het onderwijs en de universiteitsmuren uitstrekten had ze minder duidelijk voor ogen. 'Veel van ons vonden het daarom spannend na de studie de wijde wereld in te trekken.'

Toch waagde Hella de stap en vond na wat solliciteren een baan bij de archiefafdelingen van achtereenvolgens de gemeenten Ubbergen en Deventer. Hier begon ze echter wel helemaal onderaan de hiërarchische ladder, iets waar zij bij aanvang van haar studie niet op was voorbereid. Haar dagen bestonden vooral uit het ontnieten van dossiers en het lopen van postrondes. Toch ziet ze hier achteraf het nut van in: 'Het voordeel is dat je een organisatie wel heel goed leert kennen.' Het leverde haar inzicht in de archieforganisatie op én de ontdekking dat deze branche haar dusdanig interesseerde dat ze erin verder wilde.

Hierom besloot ze het jaar daarop weer terug de collegebanken in te gaan: ze volgde een tweede master, Archiefwetenschappen aan Universiteit van Amsterdam. De huidige geschiedenisstudent drukt ze echter vooral op het hart deze weg niet meer te volgen. 'Tegenwoordig is een tweede studie nauwelijks nog te betalen, dus wees voorbereid. Ga in het derde jaar om je heen kijken, en bedenk wat je na je studie wilt gaan doen. Zorg dan dat je alvast wat vakken in die richting doet.' Hella had het geluk dat ze nog studeerde in de tijd waarin een tweede master wel betaalbaar was, waardoor ze deze vervolgstudie die belangrijk was voor haar loopbaan kon volgen en in 2010 afronden. Ze werkte op dat moment ook deeltijd bij het Regionaal Archief Nijmegen als archivaris bij het team Dienstverlening en bleef daar de jaren na het behalen van haar masterdiploma werkzaam.

Na zeven jaar in het Nijmeegse archief te hebben gewerkt 'leek het me een goed moment om weer eens om me heen te kijken'. Ze werkte een jaar bij de Provincie Gelderland als toezichthouder archieven en vervolgens twee jaar als specialist op het gebied van het digitale archiefdepot voor de informatiedienst van het Ministerie van Justitie. Sinds 2017 woont ze in Brabant en heeft daar een nieuwe werkgever gevonden: het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) in 's-Hertogenbosch. Als medewerker relatiebeheer heeft ze een gevarieerd takenpakket: 'In deze veelzijdige functie houd ik toezicht op de informatiehuishouding van zeventien overheden, ben ik projectleider e-depot en haal ik particuliere archieven binnen.'

In haar loopbaan als archivaris heeft Hella veel profijt gehad van haar eerdere studies. Als archivaris hanteert ze echter wel een ander perspectief ten opzichte van de archiefstukken dan ze als geschiedenis-

student hanteerde. 'Een archivaris is de bewaarder van alle informatie, maar doet hier inhoudelijk verder niks mee. Wij zijn er voor het bewaren, beschrijven en toegankelijk maken van archieven. Het is aan de onderzoeker om de informatie te interpreteren.' Toch is het wel van belang dat ze de geschiedenis van de archiefomgeving kent 'zodat je bezoekers op de studiezaal beter kunt helpen'. En als geschiedenisalumnus blijft de informatie die in de archiefstukken staat natuurlijk altijd fascineren: 'Tijdens mijn studie had ik Middeleeuwse geschiedenis als specialisatie. Ik word als mens wel heel blij als ik op een kasteel een archief mag bekijken of een paar mooie charters binnenhaal.' Bij dit soort vondsten doet ze ook dankbaar een beroep op de paleografische kennis die ze tijdens een keuzevak in haar studietijd heeft opgedaan. 'Dat maakt dat je dit type materiaal beter kunt lezen en in zijn context kunt plaatsen.'

Behalve kennis en vaardigheden hield Hella vooral ook veel goede herinneringen over aan haar studententijd. Zo lieten sommige docenten een blijvende indruk achter. Eén daarvan was Peter de Kort die in haar eerste jaar haar voornaamste studiebegeleider was. Hij zorgde voor de nodige portie humor waardoor Hella's studiegroep 'regelmatig goed moest lachen om zijn slechte grappen' en historische sensatie: 'Tijdens een werkgroep heeft hij ook de ridderslag bij me gedaan.' Ook haar scriptiebegeleider Angelique Janssens herinnert Hella zich nog goed, vooral de afstudeerspeech die zij gaf. Daarin verwoordde zij Hella's karakter op een treffende manier. 'Dat persoonlijke moment is me altijd bijgebleven.' Uiteraard is Hella haar 'studiefamilie' ook niet vergeten. Hoewel iedereen na het afstuderen zijn eigen weg ging, houdt Hella met enkelen nog warm contact. Met een van hen is dit contact extra goed: 'Met de leukste jongen van de groep ben ik naderhand getrouwd!'

Representatie in de collectie Migrantenerfgoed van het Regionaal Archief Nijmegen

Özden Cosgun

Rond 2001 ontstonden in Nederland verschillende initiatieven om het Erfgoed van arbeidsmigranten te gaan behandelen als onderdeel van het Nederlands cultureel erfgoed. Dit onderwerp leefde ook binnen de Nederlandse archiefinstellingen. Enkele instellingen begonnen dan ook met het verwerven van materiaal of het opstellen van een acquisitiebeleid voor het actief verwerven van migrantenerfgoed. Sindsdien is het aantal Nederlandse erfgoedinstellingen dat migrantenerfgoed beheert toegenomen en is veel materiaal gedigitaliseerd en doorzoekbaar gemaakt. De vraag is echter of dergelijke collecties de verschillende etnische en andere, niet-etnische groepen arbeidsmigranten representeren. Naar deze vraag heb ik onderzoek gedaan aan de hand van een casus: de collectie Migrantenerfgoed, die wordt beheerd door het Regionaal Archief Nijmegen (RAN). Ik heb het materiaal van deze collectie geanalyseerd en ik heb mensen die zich op de een of andere wijze identificeren met deze collectie geïnterviewd.

Het project Migrantenerfgoed

In 2007 startte het RAN met een eigen project rondom het verzamelen van erfgoed van Nijmeegse arbeidsmigranten. Het doel hiervan was om erfgoed van migrantengroepen in Nijmegen een plek te bieden in het archief. Hiermee wilde het een vorm van representatie van die Nijmeegse migranten realiseren. Het project begon met een pilot waarbij mensen uit de Turkse gemeenschap via migrantenorganisaties en een lokale moskee werden opgeroepen om materiaal in te leveren, zoals papieren en audiovisuele documenten. Het RAN digitaliseerde dit materiaal vervolgens. Verzamelde verhalen, foto's en documenten werden beschikbaar gesteld op een website. In 2010 startte een vervolgproject waarbij het RAN een poging deed om ook materiaal te verzamelen van Marokkaanse, Surinaamse, Nederlands-Antilliaanse, Zuid-Europese en Molukse gemeenschappen. Dit project verliep echter moeizaam. In 2012 beëindigde het RAN het project en hief het de website op.

De vorming van de collectie Migrantenerfgoed

Om materiaal te verzamelen stelde het projectteam een envelop samen. Hierop stonden enkele vragen die standaard worden gesteld bij audiovisuele aanwinsten om informatie over het materiaal te verzamelen. Hierbij

valt te denken aan de vraag wanneer een foto is gemaakt of de vraag wie of wat de foto afbeeldt. Het idee was om op basis van die vragen en het voeren van gesprekken met de mensen die het materiaal hadden aangeleverd, beschrijvingen voor de archiefstukken te maken. In de praktijk bleek echter dat er niet veel materiaal binnenkwam. Ook de vragen op de envelop leverden niet veel extra informatie op. Om die reden hebben met name de projectleider en een vrijwilliger van het RAN de beschrijvingen gemaakt. In enkele gevallen deden zij dit samen met de mensen die deel uitmaakten van de betreffende gemeenschap. Het op deze manier maken van beschrijvingen kostte veel tijd en energie. Daarnaast liep de projectgroep tegen technische problemen aan. Zo beschikten leden niet over voldoende kennis om met het collectiebeheersysteem om te gaan. Hier is toen veel tijd in gaan zitten, waardoor er minder tijd was om de beschrijvingen in samenwerking met de archiefvormers op te stellen.

Analyse van de collectie Migrantenerfgoed

Op basis van de collectie die destijds tot stand is gekomen heb ik een analyse gemaakt van de beschrijvingen van stukken van deze collectie en heb ik een vergelijking gemaakt met de inhoud ervan. Het verloop van het project heeft invloed gehad op de beschrijvingen van de archiefstukken en het soort materiaal dat is verzameld. De meeste archiefstukken hebben betrekking op de geleverde arbeid, geld en de prestatie van de migranten. De stukken zijn vooral ontslagbrieven, arbeidsongeschiktheidsverklaringen, arbeidscontracten en diploma's. Dit heeft als gevolg dat het beeld ontstaat van deze individuen als arbeidsmigranten. Mensen die niet tot deze werkende categorie behoorden, blijven onzichtbaar. Het ontstane beeld is eenzijdig: er is te weinig aandacht geweest voor het individu of de diversiteit in de gemeenschap. Er was in het project geen oog voor andere rollen en identiteiten die deze mensen konden hebben. Zij waren naast arbeider bijvoorbeeld ook ouder, gelovige en student.

De collectie bevat tien rubrieken op één niveau. Rubrieken zijn op landen gebaseerd. De archiefstukken zijn ingedeeld onder het land van herkomst van de persoon die het betreffende materiaal had aangeleverd. Voorbeelden van rubrieken zijn 'Turkije' of 'Marokko'. Deze indeling wekt de indruk dat er één Turkse gemeenschap is met vaste kenmerken, terwijl een gemeenschap heel divers kan zijn.

Het heeft wel waarde om de herkomst van de individuen te benoemen, omdat in deze collectie groepen mensen die vanuit een ander land naar Nederland zijn gekomen centraal staan. Dit zou echter, wat mij betreft, niet de enige rubricering moeten zijn. In andere collecties zou de herkomst niet worden benoemd, maar in de context van dit project worden documenten als arbeidscontracten in bijvoorbeeld de rubriek 'Turkije' geplaatst, terwijl de betreffende stukken zelf uit Nederland komen. In dit geval wordt dus de herkomst expliciet genoemd, terwijl

het in andere collecties geen rol speelt. Hierdoor is er mijns inziens sprake van *othering* van deze collectie ten opzichte van de rest van het materiaal van het RAN. Dit impliceert dat alleen witte Nederlanders terugkomen in de rest van de archieven.

De beschrijvingen van de archiefstukken zijn over het algemeen kort en bondig. Sommige beschrijvingen zijn echter soms te kort en in telegramstijl opgesteld, waardoor ze geen melding maken van de inhoud. Daarnaast zijn sommige woorden onvertaald gebleven. Waarschijnlijk beschikte de beschrijver niet over voldoende kennis om de archiefstukken te kunnen beoordelen of om een vertaling te maken. De beperkte beschrijvingen geven zodoende helaas niet veel inzicht in de stukken. Dit leidt mijns inziens tot onzichtbaarheid van de in de collectie figurerende mensen en van de diversiteit binnen een gemeenschap.

Reactie van de gemeenschap op de collectie

Naast het analyseren van de collectie heb ik ook contact gezocht met mensen die zich op de een of andere manier ermee verbonden voelden. Ik heb onderzocht hoe zij tegen de collectie aankeken. Bij het contacteren van respondenten heb ik extra moeite gedaan om te zorgen voor een diverse samenstelling van de groep mensen met een Turkse achtergrond op basis van geslacht en leeftijd.

Het onderzoek heb ik uitgevoerd aan de hand van interviews. De interviews bestonden uit drie delen: ten eerste een uitleg van het onderzoek en een gesprek over representatie, ten tweede een reactie op de beschrijvingen en ten derde een vergelijking tussen de stukken en de beschrijvingen. Tijdens de interviews lag de focus vooral op de interpretatie van de stukken door de respondenten, hun gevoel bij deze collectie en de vraag wat zij van hun eigen geschiedenis graag bewaard zouden willen zien.

Ervaringen en emoties

Alle respondenten hebben aangegeven het van belang te vinden dat persoonlijke verhalen van mensen worden gearchiveerd. In de collectie zijn al redelijk veel van deze persoonlijke ervaringen terug te vinden, maar de beschrijvingen zijn summier, waardoor de verhalen niet duidelijk naar voren komen. Daarnaast bevat de collectie vooral verhalen die de respondenten al kenden. Een geïnterviewde verwoordde dit als volgt:

Ik heb het gevoel dat deze beschrijvingen bepaalde soorten mensen [mannen, OC] laat [sic] zien, terwijl andere mensen ook allerlei uitdagingen hebben gehad die waarschijnlijk niet zo zichtbaar zijn. [...] De ervaringen van de vrouwen was [sic] natuurlijk heel erg anders dan die van de man. Ik heb veel van mijn opa gehoord over zijn ervaringen, maar niet van mijn oma en op het moment dat ik een leeftijd had en met haar erover wilde praten, had zij

alzheimer en toen kon het niet meer. Voor mij is dat eigenlijk veel belangrijker.

De collectie bevat voornamelijk verhalen over de eerste generatie gastarbeiders die naar Nederland kwamen. Ze gaan hoofdzakelijk over mannen, terwijl er bij de respondenten juist meer behoefte bleek te zijn aan de minder zichtbare ervaringen. Met dergelijke ervaringen, zoals die van vrouwen, zouden bepaalde respondenten zich naar eigen zeggen meer kunnen identificeren:

Ik zou dat wel terug willen zien, omdat ik een persoon ben die het belangrijk vindt om te zien hoe iemand het zelf heeft ervaren en niet hoe de overheid het ziet. Bijvoorbeeld een ontslagbewijs of diploma van die en die persoon. Ik denk: hier hoort een ervaring bij. Wat betekent dat ontslag? Wat betekent dat diploma? Wat heeft het voor die persoon betekend?

Bovenstaand citaat gaat over een ontslag. Bij het archiveren van de ontslagbrief in de collectie is geen context en geen uitleg gegeven waarom dit stuk belangrijk was, terwijl de respondent hierin wel geïnteresseerd zei te zijn. Met deze manier van beschrijven is de collectie niet tegemoet gekomen aan de behoeften van de gemeenschap. De collectie schetst, doordat ze niet afdoende contextinformatie bevat, een eenzijdig beeld van de betrokken individuen.

Diversiteit binnen de gemeenschap

Volgens de respondenten had de diversiteit binnen de gemeenschap beter tot uiting mogen komen in de collectie, door middel van het opnemen van de ervaringen van diverse groepen, zoals vrouwen, Koerden, Alevieten, alleenstaande moeders, jongeren en LHBTQIA-personen. Koerden en Alevieten hebben bijvoorbeeld geen plaats gekregen in de collectie, terwijl veel mensen binnen de Turkse gemeenschap tot deze groepen behoren. Een respondent zei hier het volgende over:

Ik heb het idee dat hier over een homogene groep gaat [sic] en dat vind ik erg jammer. Alevitisme is heel erg onzichtbaar in Nederland, terwijl wij een hele grote groep zijn. Alevieten waren minderheden in Turkije, net als Koerden. Die verscheidenheid en diversiteit in de gemeenschappen zie ik niet terug. Dat vind ik een gemis.

Respondenten gaven aan dat de collectie hun geschiedenis niet representeert. De collectie wekt namelijk de indruk dat er sprake is van een homogene groep en laat geen ruimte voor specifieke identiteiten van de betreffende respondenten. De collectie representeert op deze manier niet de diversiteit binnen de gemeenschap. De archiefvormers hebben bij deze collectie gewerkt met een rubricering op basis van landen, waarvan de namen als verzamelnamen fungeren. Het gevaar hiervan is dat mensen

zich niet aangesproken of zelfs buitengesloten kunnen voelen. De respondenten gaven aan zich liever niet aan een land te verbinden, maar aan een subcultuur die zich onderscheidt van de dominante cultuur. Het is echter alleen deze dominante cultuur die de collectie weergeeft.

Conclusie

Voor betere metadata en een meer diverse collectie is samenwerking tussen de verschillende betrokken gemeenschappen en de archiefinstellingen nodig. Het RAN wil gaan nadenken over een goed vervolg, met betrekking tot zowel deze collectie als het vraagstuk van diversiteit en inclusiviteit binnen de archiefinstelling. De manier waarop de collectie Migrantenerfgoed is opgesteld biedt onvoldoende ruimte voor de diverse verhalen en ervaringen van individuen die in een dergelijke collectie figureren. Om dit te verbeteren dienen archiefinstellingen mijns inziens een andere aanpak te hanteren. Ze zouden hun manier van werken kunnen verbreden en vaker kunnen samenwerken met mensen uit de gemeenschap, of hen zelfs structureel een plaats kunnen laten innemen binnen de instelling.

Recensies

Dik Verkuil, *De gedrevene: Joop den Uyl 1919-1987* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2019) ISBN: 9789046825648, 34,99 euro, 462 pagina's (hardcover)

De journalist Dik Verkuil had al jaren de droom om een biografie van de politicus Joop Den Uyl te schrijven. Verkuil was in zijn tienerjaren betoverd door Den Uyl. De PvdA-leider was geboren in 1919 in een gereformeerd gezin en werd uiteindelijk minister-president van Nederland van 1973 tot 1977, maar vooral de jaren na zijn minister-presidentschap zijn de jaren waarin Verkuil zijn hoop op deze politicus vestigde. Verkuils boek is leesbaar, boeiend en een omvangrijk werk over Den Uyls leven. Daarbij ligt de nadruk op Den Uyl als ambitieus machtspoliticus en niet op zijn persoonlijke leven. Het boek van Verkuil past in een bredere historiografische traditie van onderzoek naar individuele politici in de naoorlogse jaren, maar laat ook de grenzen zien van een voortdurende concentratie op individuele mannelijke politici. De stijlen van politiek bedrijven en de beelden en taal die daarmee gepaard gaan blijven stelselmatig onderbelicht, evenals de rol van vrouwelijke politici. Onbedoeld houdt Verkuil dit probleem in stand, terwijl nadruk op de beeldvorming als onderdeel van (mannelijke) machtspolitiek het boek een andere richting had kunnen geven – een richting die ook beter bij zijn brongebruik had gepast. Het is vanaf de hoofdstukken die betrekking hebben op Den Uyls periode in de Tweede Kamer alsof de lezer telkens een samenvatting krijgt van een deel van Den Uyls leven vanuit het perspectief van verschillende politici, maar weinig vanuit Den Uyls eigen perspectief. Soms is het perspectief van Van Agt leidend door middel van de interviews uit de biografie van Van Agt. Andere hoofdstukken daarentegen bevatten veel opvattingen en meningen uit Ed van Thijns formatiedagboek. In deze hoofdstukken is het perspectief van één politicus leidend en verdwijnen Den Uyls familie en andere politici naar de achtergrond. Vrouwelijke politici worden bijna alleen vermeld wanneer het over een genderkwestie gaat, zoals wanneer staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Hedy D'Ancona de emoties van mannelijke politici duidde met 'radeloze drift' (p. 365).

Verkuil schreef de biografie van Den Uyl omdat hij een ander beeld van hem wilde neerzetten dan Anet Bleich had gedaan in haar boek *Joop Den Uyl (1919-1987) Dromer en Doordouwer*. Volgens Verkuil heeft Bleich een te aabare Den Uyl beschreven en kwam hij in het boek als machts-

politicus niet duidelijk genoeg naar voren. Daarom laat Verkuil in zijn biografie de hardere kant zien van Den Uyl en is hij vooral geïnteresseerd in zijn politieke leven, maar dit maakt ook dat hij essentiële persoonlijke zaken weglaat, zoals de invloed van zijn vrouw Liesbeth. De persoonlijke fragmenten zijn veelal afkomstig uit het werk van Bleich. Minstens zo problematisch is dat Verkuil niet duidelijk maakt wat hij met het begrip 'machtspoliticus' bedoelt. Verkuil probeert hiernaast enkele concepten uit de geschiedwetenschap te hanteren, zoals de 'calvinistische' en 'messianistische' stijl van Den Uyl, en hij maakt een interessante vergelijking tussen Den Uyl en Domela Nieuwenhuis. Hij werkt deze concepten en vergelijking echter onvoldoende uit waardoor ze in het boek niet consequent naar voren komen.

Dat Verkuil de door hemzelf gestelde doelen niet haalt, namelijk Den Uyl tonen als machtspoliticus, is voor een groot deel te verklaren door zijn bronnenselectie. Het is ontegenzeggelijk jammer dat Verkuil de toegang tot het privé-archief van Den Uyl is ontzegd nadat hij enkel stukken over zijn jeugd heeft ingezien. Hij dacht echter met het archiefmateriaal over Den Uyls jeugd een goed beeld te kunnen construeren van diens latere leven. Het gevolg hiervan is dat de latere hoofdstukken weinig persoonlijk over Den Uyl bevatten (p. 12-17). In de inleiding erkent hij de gebreken van zijn bronnenonderzoek naar Den Uyls latere leven en hij probeert dit te compenseren met bronnen als kranten, tijdschriften, interviews en secundaire literatuur. Het gevolg van dit brongebruik is een eenzijdig beeld van gebeurtenissen die Verkuil beschrijft. Hij maakt bijvoorbeeld amper gebruik van de Handelingen van de Tweede Kamer of de notulen van de ministerraad. Een voorbeeld van het eenzijdig brongebruik komt naar voren in het hoofdstuk over de ergernis die half Nederland tegen Den Uyl zou hebben, volgens Verkuil. Om uiteen te zetten dat er veel politici, ondernemers en christenen een hevige weerzin tegen Den Uyl voelden, gebruikte hij veel kranten, vooral *De Telegraaf*. De samenhang in het hoofdstuk is niet duidelijk en Verkuil wisselt tussen het perspectief van Jelle Zijlstra, *De Telegraaf* en vervolgens naar dat van Van Thijn en zijn moeizame relatie met Den Uyl. Hij had er goed aan gedaan om het boek van IJza van den Broek, *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* te gebruiken, waarin zij de potverteerdersmythe die CDA en VVD creëerden van het kabinet uiteenzet. Deze mythe, dat PvdA'ers extreemlinkse drammers waren, zorgde voor weerstand bij een groot deel van het CDA- en VVD-electoraat. Zijn eigen analyse biedt hierop geen nieuw perspectief. Het hoofdstuk biedt vooral een *De Telegraaf*-gecentreerd beeld, waardoor het weinig overtuigend is.

Toch lijkt Verkuil te voldoen aan de voorwaarden voor een biografie als genre, zoals benoemd door Remieg Aerts in zijn biografie van Thor-

becke.¹ De biografie moet de aanblicher van de geschiedenis weergeven en een deelperspectief aan de historische periode toevoegen. Dit heeft Verkuil goed uitgewerkt. Hij laat bijvoorbeeld zien dat Den Uyl zijn zin kon doorduwen, zoals bij de onafhankelijkheid van Suriname. Verkuil verrijkt ook de kennis over mensen uit een middenklasse en protestants milieu in de vooroorlogse jaren en tijdens de oorlog. Het boek voegt echter voor Den Uyls politieke jaren geen nieuw deelperspectief toe ten opzichte van de eerder verschenen biografie van Bleich. Verkuil had, als journalist, het perspectief van parlementair journalisten kunnen toevoegen. Hij had interviews kunnen afnemen met de journalisten die dicht bij Den Uyl stonden, zoals bijvoorbeeld Jan Joost Lindner van *de Volkskrant*. Hierdoor hadden de citaten en beweringen die veelal uit de kranten overgenomen zijn door Verkuil meer context kunnen krijgen. Het journalistieke perspectief draagt nu het boek, zonder dat hierop gereflecteerd wordt en bekend is wie de schrijvers waren van de artikelen. Ook de goede verhouding die Den Uyl had met sommige journalisten had tot nieuwe en interessante inzichten kunnen leiden.

Verkuils biografie voegt historiografisch weinig toe aan de literatuur over Den Uyl en aan politieke biografie als genre. Het brongebruik is niet toereikend voor de beschrijving van de machtspoliticus Den Uyl. Als hij de perspectieven van vrouwelijke politici en journalisten had toegevoegd had hij kunnen bijdragen aan de al bestaande studies van Den Uyl. Het boek is vooral een synthese van reeds bestaande publicaties over Den Uyl. Desalniettemin stimuleert Verkuil wel historisch onderzoek door zijn kritiek op Bleich. De fascinatie voor Den Uyl en zijn kabinet en de mythe van de vooruitgang in het bijzonder zorgde voor een grote hoeveelheid aan literatuur over Den Uyl. Verkuil schreef vanuit een journalistieke fascinatie voor Den Uyl en ontbeert, ondanks zijn kritische houding, de nodige distantie tot Den Uyl en is zodoende ook een voortzetting van de mythe rond de voorlaatste PvdA-premier.

Elisa Hendriks is research Master student Politics, Culture and National Identities aan de Universiteit Leiden.

1 Remieg Aerts, *Thorbecke Wil Het. Biografie van een Staatsman* (Amsterdam 2018) 11-12.

Theo Brinkel, *Haagse jaren. De politieke memoires van Ruud Lubbers* (Ambo|Anthos; Amsterdam 2020) ISBN 9789026352607, 432 p., prijs €24,99

Zelfs zijn eigen memoires lijken Lubbers gewoon te zijn overkomen

Tussen 29 oktober 1992 en 5 april 1995 hield historicus Theo Brinkel, in die jaren medewerker van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA, eenentwintig gesprekken met Ruud Lubbers, die in die periode de langstzittende minister-president van Nederland zou worden. Eenentwintig is ook het aantal Haagse jaren van Lubbers – van 1973 tot 1994 – of, volgens Lubbers zelf, 7777 plus 7 dagen. Deze jaren staan centraal in het boek dat Brinkel in de zomer van 1995 schreef op basis van de gesprekken en dat vorig jaar, twee jaar na Lubbers' overlijden, pas is verschenen. Lubbers is in het werk, dat bestaat uit een inleiding door Brinkel, elf chronologische en drie thematische hoofdstukken en een epiloog, bijna louter aan het woord. Hij wisselt interessante opvattingen over de landelijke politiek, de inrichting van de samenleving en de rol van zijn katholieke geloof af met weinig zelfkritische anekdotes en beoordelingen van oud-collega-politici waarin soms enige bitterheid en frustratie te bespeuren vallen. Het boek is minder 'een politieke biografie door middel van een aantal vraaggesprekken' (p. 16) – zoals Lubbers beoogde in zijn reactie op Brinkels voorstel – dan één lange, ogenschijnlijk zwijgend aangehoorde rede, door Brinkel slechts aangevuld door sporadisch en op basis van weinig onderzoek gestaafde korte stukken contextinformatie.

Lubbers, naar eigen zeggen 'van jongsaf een boekenwurm, voorbestemd voor het gymnasium bij de paters Jezuiten' (p. 22), had aan het eind van zijn middelbareschooltijd aldaar het gevoel dat er op één vakgebied iets had ontbroken: economie. Om die reden, en niet vanwege een plan om het bedrijfsleven in te gaan, besloot de scholier die uitblonk in bèta-vakken juist dat vak te gaan studeren, en wel in zijn geboortestad Rotterdam. Na cum laude te zijn afgestudeerd ging Lubbers tóch het bedrijfsleven in. Toen zijn vader in 1963 kwam te overlijden, trad Lubbers namelijk vervroegd uit militaire dienst om diens staalconstructiebedrijf Hollandia samen met oudere broer Rob over te nemen.

Hij ervoer dit als een soort roeping. Dat klinkt alsof het hem slechts is overkomen, alsof het hem zomaar in zijn schoot werd geworpen. Precies zo zegt Lubbers echter zijn gehele politieke carrière te hebben ervaren: zijn ministerschap van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) 'overkwam' hem door een belletje van KVP-fractievoorzitter Frans Andriessen, zijn fractievoorzitterschap van het CDA (1978-1982) door het onverwachte aftreden van Willem Aantjes en zijn minister-presidentschap (1982-1994) door het plotselinge terugtreden van Dries van Agt vlak na de Tweede Kamerverkiezingen van 1982. Deze etappes in zijn politieke carrière waren hem echter niet overkomen als hij in 1968 had besloten zich af te scheiden van de KVP en lid te worden van de nieu-

we, radicaal-christelijke en progressieve PPR – de partij die enkele KVP-afsplitters dat jaar oprichtten. Over zijn beweegredenen zich ondanks ‘radicale’ sympathieën toch uit te spreken tégen afsplitsing bleef Lubbers tegenover Brinkel vaag. In het boek komt wel duidelijk zijn kritiek naar voren op de toenmalige KVP en zijn soms weinig actieve houding jegens de politiek vóór zijn ministerschap.

Lubbers liet evenwel optekenen dat hij ‘een politicus [is geweest] die gebruikmaakt van de economie, meer dan een econoom die in de politiek is terechtgekomen’ (p. 106). Eerder in het boek stelt hij over zijn tijd in het kabinet-Den Uyl echter het volgende: ‘Het is tegelijk mijn kracht én mijn zwakte dat ik in de eerste plaats als vakminister, vanuit mijn eigen intuïtie en op mijn eigen terrein bezig ben. Mijn inbreng in de ministerraad is dan ook vakgericht en niet politiek’ (p. 47). Het is aan de lezer zelf om zich ‘lezendeweg’, zoals Lubbers zou zeggen, hierover een oordeel te vormen.

De oud-premier afficheerde zichzelf in de gesprekken tevens voortdurend als bruggenbouwer, zowel binnen de landsgrenzen als daarbuiten. De internationale politieke verhoudingen spelen een belangrijke rol in deze memoires, vermoedelijk omdat Lubbers ten tijde van de gesprekken nog in de running was om voorzitter van de Europese Commissie te worden. De methode om een zaak altijd van verschillende kanten te analyseren gebruikte hij volgens hemzelf al in zijn scriptie over de visies van de verschillende scholen in de monetaire theorie. Een ruime mate van zelfverzekerdheid was Lubbers hierbij niet vreemd – daar geeft hij in het gehele boek ook regelmatig blijk van. Zijn eigen inzet voor het Verdrag van Maastricht noemde hij ‘lubberiaans, oplossingsgericht’ (p. 325).

Daarnaast deelde Lubbers zijn persoonlijke opvattingen over het staatsrecht met Brinkel, en die zijn toch wel opmerkelijk. Dualisme zag hij bijvoorbeeld vooral als schadelijk voor hem en zijn partij. ‘Als ik in het laatste kabinet fouten maak, is het niet omdat ik te veel monistisch ben, maar juist te weinig. Omdat ik veel te tolerant ben’ (p. 289-290). Niet de Kamer, maar de minister-president zou volgens Lubbers ministers naar huis moeten kunnen sturen: hij kan immers beter beoordelen of de betreffende bewindspersoon geschikt is als minister.

Aan het begin van zijn werk schrijft Brinkel: ‘Ik heb voor de interviewvorm gekozen. Ik heb de vragen gesteld, de onderwerpen aangedragen en de tapes uitgewerkt en geordend tot leesbaar materiaal’ (p. 17). Het is jammer dat de auteur deze vragen niet in het boek heeft laten terugkeren, maar slechts de antwoorden van Lubbers heeft gesorteerd en achter elkaar geplaatst. Hierdoor krijgt het boek het karakter van één grote redevoering en vormt het in zekere zin eerder primair dan secundair materiaal. Dit sluit weliswaar aan bij de beoogde vorm van memoires, maar op deze manier valt niet te achterhalen of en hoe Brinkel tijdens de gesprekken kritisch heeft doorgevraagd naar aanleiding van bepaalde antwoorden van Lubbers. De stijl is dan ook tamelijk ‘lubberiaans’: onderzoekend en uitgebreid beschrijvend, maar – waarschijnlijk omdat

de tekst een product is van gesprekken – tegelijkertijd redelijk vlot. Soms maakt de complexiteit van de materie de tekst echter wellicht wat taai, maar zeker niet dusdanig dat de leesbaarheid erdoor wordt aangetast.

Op basis van commentaren en adviezen van een aantal meelezers, die in de inleiding van het boek niet bij naam worden genoemd, besloot Lubbers in 1995 het manuscript niet te publiceren. Waarom heeft Brinkel dat toch gedaan? Veel van de toenmalige bezwaren betroffen de opmerkingen die in het manuscript gemaakt werden over nog levende en in functie zijnde personen, aldus zijn inleiding. Dat bezwaar is volgens hem niet meer in dezelfde mate aan de orde. Dat roept wel de prangende vraag op of deze versie uit 2020 alle kritische opmerkingen uit het manuscript van 1995 overeind heeft gelaten. Hebben alle bezwaren zich op ‘natuurlijke wijze’ opgelost?

Waarom besloot Brinkel het boek nú uit te brengen? De aanleiding daarvoor, zo schrijft hij, is simpel: het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) gaat een wetenschappelijke biografie van Lubbers verzorgen. Het leek hem transparanter om, in plaats van zijn materiaal aan het CPG ter beschikking te stellen, eerst Lubbers’ verhaal van 1995 uit te geven. Het CPG kan er dan de eigen wetenschappelijke toets overheen laten gaan. ‘[D]eze vertelling [is] bepaald niet objectief. Integendeel, zij is bepaald eenzijdig’, geeft Brinkel, die van 2003 tot 2006 voor het CDA in de Tweede Kamer zat, zelf al toe in de inleiding (p. 18).

Deze insteek krijgt in diverse opzichten weerslag in het werk. De observaties die Brinkel erin doet, zoals: ‘Het CDA was wervend dankzij een overtuigende combinatie van persoon [Lubbers] en inhoud’ (p. 10), en: ‘Ondanks de tegenslagen die aan de politiek onvermijdelijk verbonden zijn, heeft Lubbers zich niet aan moedeloosheid en cynisme willen overgeven. De ideële drijfveren waren sterker’ (p. 396), kennen over het algemeen een weinig neutrale en kritische toon. Brinkel heeft daarnaast zeer weinig verschillende bronnen bestudeerd. Hij plaatst informatieve stukjes context tussen Lubbers’ antwoorden, maar die worden slechts sporadisch gestaafd met bronvermeldingen. Brinkel baseert zich voornamelijk op een aantal journalistieke boeken over Lubbers die ten tijde van de gesprekken net waren uitgekomen. Slechts een handvol wetenschappelijke werken komen voor in de bibliografie, en de archieven is hij helemaal niet ingedoken. Van de zes bronnen die hij vermeldt, maakt hij niet duidelijk wat de precieze herkomst is en hoe hij deze heeft kunnen inzien. Ondanks dat het logisch voortvloeit uit Brinkels bedoeling met het werk, kan je toch vraagtekens plaatsen bij dit gebrek aan gedegen (historisch) onderzoek – zeker gezien Brinkels achtergrond als historicus.

Lubbers zelf meende dat het manuscript bij zijn leven beter niet kon worden gepubliceerd. Het is de vraag of het wel in zijn bedoeling zou hebben gelegen dat het manuscript in de vorm van dit boek kort na zijn dood alsnog zou verschijnen, zonder historische toets. Hij was immers al in zee gegaan met het CPG om te zijner tijd een wetenschappelijke biogra-

fie het licht te doen zien. Misschien zijn zelfs zijn eigen politieke memoires Lubbers met deze postume publicatie 'gewoon overkomen'.

Kris van der Aar (1999) is research masterstudent Historical Studies aan de Radboud Universiteit. Tijdens zijn bachelor Geschiedenis aan diezelfde universiteit liep hij stage bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis. Hij is geïnteresseerd in moderne politieke geschiedenis, en daarbinnen met name in Nederlandse parlementaire geschiedenis, politieke cultuur en (de bestrijding van) politiek extremisme.

Uit de Ivoren Toren

Publicaties

Emeritus hoogleraar **Hugo de Schepper** publiceerde in 2020 en 2021 twee artikelen. In de bundel *Jan IV van Bergen, 1528-1567*, schreef hij over deze 'roemloze held van adellijk verweer'. Daarnaast publiceerde hij over '*Justicie, Gracie en Policie* in de Nederlanden onder de Hertog van Alva', in het liber amicorum opgedragen aan wijlen historicus Willem van Ham.

Onderzoek en beurzen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn duizenden panden van Joodse burgers door de bezetter onteigend en doorverkocht. In opdracht van de gemeenten Zutphen, Apeldoorn, Nijmegen en Deventer doen onderzoekers van *Advies en Actualiteit*, onder leiding van **Wim van Meurs** en **Marieke Oprel**, komende maanden onderzoek naar de onteigening van Joods vastgoed in deze gemeenten. Doel is om de omvang van het onteigeningsvraagstuk per stad vast te stellen en vooral ook licht te werpen op het (verwijtbaar) handelen van de gemeente na de bevrijding in het proces van rechtsherstel voor Joodse burgers en hun nabestaanden. De onderzoekers komen graag in contact met familieleden van de slachtoffers van deze onteigeningen of onderzoekers en/of organisaties die zich met dit vraagstuk bezighouden. Voor meer informatie zie: <https://www.ru.nl/rich/rich-society/advies-en-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/ontei-gening-van-joods-vastgoed-wo2-en/>.

Auteursinformatie

Artikelen

Inleiding en Ambtenaren en aktetassen. Besturen in bezettingstijd

Wim van Meurs (1964) is hoogleraar Europese politieke geschiedenis en leider van de denktank *Advies en Actualiteit*. Voor contact: w.v.meurs@let.ru.nl.

Passief burgerschap? Civil society en politieke onthouding in Nederland, 1780-1860

Adriejan van Veen (1984) is universitair docent aan de leerstoelgroep Politieke Geschiedenis en gepromoveerd aan de Universiteit Utrecht in 2014. Voor contact: a.vanveen@let.ru.nl.

Savannah Mellendijk (1996) is beleidsmedewerker bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Ze heeft de master *Politiek en Parlement* in 2020 afgerond en is ook werkzaam als junior onderzoeker bij de denktank *Advies en Actualiteit* van de leerstoelgroep Politieke Geschiedenis.

Bert-Jan van Slooten (1990) is medewerker Publieksadvies bij Gelders Archief en heeft de master *Geschiedenis en Actualiteit* in 2020 afgerond.

Mirjam Vriend (1997) is junior onderzoeker bij de denktank *Advies en Actualiteit*, verbonden aan de leerstoelgroep Politieke Geschiedenis. Ze heeft de master *Politiek en Parlement* in 2020 afgerond en de master *Geschiedenis van politiek en maatschappij* aan de Universiteit Utrecht in 2021.

De opkomst van nabijheidspolitik in Leiden, Tilburg en Leeuwarden tussen 1851 en 1919

Felix Bosch (1995) is junior onderzoeker bij de leerstoelgroep Politieke Geschiedenis. Hij heeft de research master *Geschiedenis* gevolgd aan de Universiteit Leiden. Voor contact: felixrbosch@gmail.com.

Emoties ten tijde van maatschappelijke crisis

Godelieve Peters-Boselie (1992) is docent geschiedenis aan het Stedelijk Gymnasium Arnhem en promovenda binnen de leerstoelgroepen Politie-

ke Geschiedenis en Cultuurgeschiedenis. Ze heeft de master *Present(ed) History* in 2014 afgerond en de educatieve master *Geschiedenis en Staatsinrichting* in 2015. Voor contact: godelieve.peters@ru.nl.

Criminaliteit in oorlogstijd

Jan Julia Zurné (1988) is universitair docent bij de leerstoelgroep Politieke Geschiedenis en gepromoveerd aan de CegeSoma en Universiteit Gent in 2017. Voor contact: janjulia.zurne@ru.nl.

De stem van het volk. Percepties en verwachtingen van de democratie in naoorlogs Nederland

Solange Ploeg (1994) is promovenda bij de leerstoelgroep Politieke Geschiedenis. Ze heeft de research master Geschiedenis gevolgd aan de Universiteit Leiden. Voor contact: solange.ploeg@ru.nl.

Vaste rubrieken

Boeken top vijf

Henk te Velde is hoogleraar Nederlandse geschiedenis in Leiden en voorzitter van het KNHG en van de internationale Association for Political History. Voor zijn in Groningen verdedigde proefschrift *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (1992) liet hij zich onder meer inspireren door *The Invention of Tradition*.

Uit het archief

Özden Cosgun is archivaris bij het Regionaal Archief Nijmegen. Haar bijdrage is gebaseerd op haar afstudeeronderzoek 'Gevormd geheugen', geschreven in het kader van haar master Archival and Information Studies aan de Universiteit van Amsterdam, en op het artikel 'Diversiteit, Inclusiviteit en de Designated Community', geschreven met Daniël Steinmeier en verschenen op de website van het Netwerk Digitaal Erfgoed (www.netwerkdigitaalerfgoed.nl).